

НАТАН МАЛЛАЕВ

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ

CH0000032275

НАТАН МАЛЛАЕВ

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент – 2015

УЎК: 821.512.162(192)

КБК: 83.(5Озे)

М-21

Маллаев, Натан

Низомий Ганжавий / Н. Маллаев; масъул мухаррир X.Хомидий;
нашрга тайёрловчи О.Тожибоева. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015. – 100 бет.

**Масъул мухаррир:
Хамиджон Ҳомидий**

**Нашрга тайёрловчи:
Озода Тожибоева**

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Натан Муродович Маллаевнинг ушбу рисоласи 1985 йили “Ўқитувчи” нашриёти томонидан “Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий-тарбиявий аҳамияти” номи билан чоп этилган эди. Биз Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг 80 йиллиги муносабати билан бутун фаолиятини шу даргоҳда ўтказган устознинг мазкур асарини тўйга тўёна сифатида кенг илм-адаб аҳли эътиборига қайтадан ҳавола килишни лозим топдик.

УЎК: 821.512.162(192)

КБК: 83.(5Озе)

ISBN 978-9943-06-565-9

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ

Низомий Ганжавий дунё адабиётининг буюк намояндаларидан биридир. XII асрда яшаб ижод этган улут озарбайжон шоири Низомий ўз ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг баҳт-саодати учун курашга, санъат ва маърифатнинг ривожига бағишилади. У бадиий юксак асарларида ўрта асрнинг зулмати ва жаҳолатини қаттиқ танқид қилди, меҳнат ва меҳнат аҳлларини, маърифат ва маърифат аҳлларини шарафлади, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилди, бутун умри бўйи адолат излади ва халқ орзу-армонларининг оташин куйчиши бўлди. Унинг беш ажойиб достондан иборат «Панж ганж»и – «Хамса»си Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти тараққиётида янги бир босқич бўлди.

Низомий ўлмас шоирдир. Унинг асарлари асрларга, авлодларга манзур бўлди, сўз санъаткорлари учун илҳом ва таълим мактаби бўлди. Унинг асарлари ўзбек китобхонларининг самимий муҳаббати ва юксак таҳсинига сазовор бўлиб келмоқда.

Ушбу рисола биринчи манбалар, илмий ва илмий-оммабоп асарларни ўрганиш, улардан ижодий фойдаланиш асосида яратилган.

Низомийнинг фаолияти ва адабий меросини ўрганиш тарихи¹. Низомийнинг фаолияти ва адабий меросини ўрганиш узоқ тажрибага эга. Замондошлиари томонидан буюк сўз санъаткори сифатида эътироф қилинган Низомий кейинги асрларда Хисрав Дехлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Мухаммад Фузулий ва Иоганн Гёте каби улут ёзувчиларнинг юксак баҳосига мушарраф бўлди. Шубҳасиз, бундай йирик

¹ Историографияда Е. Э. Бертельснинг «Низами» (М., 1956) монографияси асос қилиб олинди, кенг фойдаланилди.

санъаткор адабиётшуносларнинг, тарихчиларнинг ва бошқа илм аҳлларининг диққат-эътиборини жалб этмай қололмас эди. XIII аср манбалари ёк буни равшан кўрсатади.

1203 йилда салжуқийлар сулоласи ҳақида китоб ёзган тарихчи Ровандий ўз асарида Низомийдан 249 адабий парча қелтирган эди. Низомийнинг ёш замондоши бухоролик Муҳаммад Авфий «Лубоб ул-албоб» тазкирасида Низомийга маҳсус бўлим бағишилаган эди. Бироқ у Низомий асарларига юқори баҳо бериб, шоирнинг улуғлигини таъриф қиласа ҳам, аммо унинг ҳаёти ҳақида деярлик ҳеч қандай маълумот бермайди. 1263 йилда ёзиб тутатган «Ажойибул-махлукот» асарида ироқлик олим Закариё Қазвений Ганжа шаҳрини тасвирлар экан, Низомий ҳақида ҳам сўз очади, унинг аввалги тўрт достонини номлаб ўтади. Бироқ у ҳам шоирнинг ҳаёти ҳақида деярлик ҳеч нарса сўзламайди ва бунинг устига, Низомийниг шеърлар девони илоҳий масалаларга бағишиланган деб, унинг ижодини сохталаштиради.

XV аср тазкираларидан Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро»сида ва Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон»ида Низомийга маҳсус бўлим бағишиланган. Давлатшоҳ, Низомийнинг фаолияти ҳақида бирмунча маълумот беради. Бироқ унинг маълумотлари айрим жиддий чалкашликлар билан қоришиб кетган. Масалан, у Низомийнинг вафот йилини 1180 йил деб кўрсатади, «Вис ва Ромин» (Фахриддин Гургоний-XI аср) достонини Низомийники деб атайди ва ҳоказо. Абдураҳмон Жомий эса, Низомий асарларинн таърифлаб, юксак баҳолайди-ю, лекин унинг ҳаёти ҳақида маълумот бермайди. Кейинги тазкиралар ва тарих асарларида Давлатшоҳнинг «Тазкиратуш-шуаро»сидаги маълумот ва мулоҳазалар деярлик айнан қайтарилади. Худди шунингдек, Фарб шарқшунослари ҳам Низомийнинг фаолияти ҳақида сўз юритганда асосан Давлатшоҳ тазкираси билаи чегараланиб қоладилар.

Европада Низомий билан қизиқиш, унинг асарларини таржима қилиш ва нашр этиш, асосан XIX асрда

бошланадн. Шарқшунос Хаммер-Пургшталл 1818 йилда Венада босилган «Форс адабиёти тарихи» китобида Давлатшоҳ асарига таяниб Низомий ҳақида биографик маълумот беради ва достонларидан баъзи парчаларни немис тилига таржима қилади. Шундан кейин Ф.Эрдманн, Ф.Б.Шармуа ва бошқа шарқшунослар ҳам Низомийга қизиқа бошлайдилар, унинг асарларидан айрим парчаларни нашр этадилар, таржима қиладилар. Бироқ Низомийнинг фаолияти ҳақидаги чалкаш фикрлар ва хатолар кейин ҳам давом этади.

1871 йилда ёш венгер олими В.Бахернинг «Низомийнинг ҳаёти ва асарлари» деган китоби босилиб чиқади. Бу китоб шоирнинг фаолиятини ўрганишда маълум бурилиш ясай бошлайди. Машхур рус шарқшуноси Н.Хаников «Хоқоний ҳақида қайдлар» деган мақоласида, шоирнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, энг ишончли манба унинг ўз асарлари деган фикрни илгари сурган эди. Бахер ҳам шу йўлдан боради, маълум натижаларга эришади. Бироқ, афсуски, Бахер Низомий таркидунёчиликка берилган бир дарвеш киши эди деб қаттиқ хато қиласи, Низомий асарларининг моҳиятини тушунмайди. Бахернинг хатоси Барбье де Мейнар ва бошқа шарқшунослар томонидан давом эттирилади.

Британия музейидаги шарқ китоблари каталогини тузган Ч. Риё Низомийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир айрим ноаниқликларни бартараф этган.

Низомий асарлари матни турли асрларга мансуб бўлиб, уларнинг бир-биридан фарқ қилиши илмий текшириш ишлари учун катта халақит берар эди. Бинобарин, асарларнинг илмий-танқидий матнини яратиш керак эди. Н.Бленд ва А.Шпренгерларнинг (XIX аср) бу соҳадаги дастлабки уринишлари у қадар катта натижа бермади. Чех шарқшуноси профессор Я.Рипка, 1934 йилда Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонининг илмий-танқидий матнини нашр этди ва унинг 5 насрый таржимаси асосида чех шоирлари бу достонни ўз китобхонларига тақдим қилдилар. Айрим номуккаммалликларига қарамай, бу «Ҳафт пайкар» Низомий достонла-

рининг илмий-танқидий матнини яратиш йўлида катта ва жиддий бир қадам бўлди. 1937—1940 йиллар мобайнида Эрон шоири ва олимни Воҳид Дастигирдий Низомий асарларининг 7 томлигини тайёрлаб нашр этди (беш том — достонлар, икки том — лирика). Бу 7 томлик асарларнинг илмий-танқидий матни бўлмаса ҳам, мукаммаллиги билан Низомий асарларининг аввалги нашрларига нисбатан анча устун туради.

Низомийнинг фаолияти ва адабий меросини ўрганиш, унинг асарларини оммалаштириш, қардош халқлар тилларига таржима қилиш ва матншунослик ишларида шўро олимлари ва адабиёт аҳллари жуда катта натижаларга эришдилар. 20-йилларда бир қатор шўро олимлари ва адабиётчилари Низомий билан шуғулланиб, унинг фаолияти ва адабий мероси ҳақида ўз дастлабки асарларини яратдилар, шоирнинг айрим асарларини рус тилига таржима қилдилар (Ю. Н. Марр, Е. Э. Бертельс, А. Е. Грузинский ва бошқалар). Низомий меросини кенг оммалаштириш ва уни илмий асосда ёритиш ишлари айниқса 30-йилларнинг охирида, Низомийнинг тугилганига 800 йил тўлишини нишонлаш муносабати билан қизғин тус олди. Ҳукумат улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомийнинг 800 йиллик юбилейини нишонлаш ҳақида маҳсус қарор чиқарган, Юбилей комитети тузилган эди. Низомийнинг ватани Озарбайжонда, Москва ва Ленинградда, Грузия, Ўзбекистон ва Тажикистанда, бошқа қардош республикаларда юбилейга катта тайёргарлик ишлари бошланиб кетди. 1939 йилда Москвада Самад Вурғун таҳрири остида «Озарбайжон поэзиясининг антологияси», ўша йили озарбайжон олими М. Рафилининг «Низомий ҳаёти ва ижодиёти» номли монографияси, 1940 йилда эса, Е.Э.Бертельснинг рус ва озарбайжон тилларида Низомий ҳақидаги дастлабки монографияси –«Улуғ озарбайжон шоири Низомий» босилиб чиқди. 1940—1941 йилларда Юбилей комитети Бокуда озарбайжон ва рус тилларида «Низомий» номи билан 3 та мақолалар тўпламини нашр этди. Юбилей коми-

тети Фанлар академияси билан ҳамкорликда Низомий асарларининг илмий-танқидий матнини яратиш ишига киришди. 1941 йилнинг бошларига келиб бу иш асосан тугалланди. Айни чоқда Низомий асарларининг русча насрый таржимаси ҳам тайёрланди. Бу таржима Низомий асарларини қардош тилларга таржима қилиш ва илмий-оммабоп асарлар яратиш учун бир манба бўлиб хизмат қилди. Булардан бўлак яна кўп ишлар қилинди.

Бирёз 1941 йилнинг 22 июнида иккинчи жаҳон уруши бошланиб кетди. Юбилей кечиктирилди. 1947 йилнинг кузидаги Озарбайжон халқи билан бирга дунё халқлари улуғ шоир ва мутафаккир Низомийнинг 800 йиллик шарафли юбилейини кенг нишонлади. Низомийнинг ватани Ганжа ва Бокуда унга ҳайкал қурилди. Бокуда Низомия музейи ташкил этилди. Кўпгина мусассасалар ва маданият ташкилотлари Низомий номи билан номланди. Юбилей бутун мамлакат матбуотида кенг ёритилди, ўнлаб китоблар ёзилди. Бокуда 1947 йилнинг июнида бўлиб ўтган юбилей илмий конференциясининг материаллари, «Низомий» мақолалар тўпламишининг тўртинчи китоби босилиб чиқди. Шу билан бирга, профессор X. Араслининг «Низомий Ганжавий» Боку, 1947 (биринчи нашри 1942 йил), Е. Э. Бертельснинг «Низомий» монографияси босилиб чиқди. Бу монография тузатиш ва қўшимчалар билан 1956 йилда Фанлар академияси нашриёти томонидан нашр этилди ва Давлат мукофотига мушарраф бўлди.

Қардош Озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий юбилеи Ўзбекистонда ҳам кенг нишонланди. Ўздавнашр 1947 йилда М. Шайхзоданинг сўзбошиси билан «Гулдаста» (Низомийнинг «Панж ганж»идан парчалар) китобини, 1948 йилда профессор Воҳид Зоҳидовнинг «Дунё адабиётининг нуроний сиймоси» асарини босиб чиқарди. Тошкент Давлат педагогика институтига Низомий номи берилди.

Низомий меросини тарғиб ва тадқиқ қилишда юбилейдан кейин ҳам жуда кўп ишлар амалга оширилди. Низомий асарлари қайта-қайта нашр этилди, илмий-

танқидий матнлари босилди, дунё халқлари тилларига таржима қилинди, Низомий асарлари бўйича спектакллар ва кинокартиналар яратилди. Низомийшунослик янги оммабоп ва илмий-тадқиқот асарлари билан бойиб бормоқда. М. Гулузоданинг «Низомий Ганжавий» (Боку, 1953), М.Ж.Жафаровнинг «Буюк инсонпарвар шоир» (Боку, 1958), Е. Э. Бертельснинг «Избранные труды Низами и Фузули» (Москва, 1962), шу муаллифнинг «Поэтика Низами» (Москва, 1965), А.Оғаевнинг «Низомий ва дунё адабиёти» (Боку, 1964), А. Аббосовнинг «Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома» поэмаси» (Боку, 1966), Х. Юсуповнинг «Низомий лирикаси» (Боку, 1968), А. Муборизнинг «Низомий ва давримиз» (Боку, 1970) ва бошқалар шулар жумласидандир. 1980 йилда эса, «Элм» («Илм», Боку) нашриёти олима Нушиба Араслининг «Низомий ва турк адабиёти» монографиясини босиб чиқарди. Кўплаб манбаларни қиёсий ўрганиш асосида яратилган бу тадқиқот «Қириш», «Низомий асарларининг туркча таржималари», «Хамса» мавзулари ва турк адабиёти», «Турк эпик шеъриятида Низомий таъсири» ҳамда «Низомий меросининг Туркияда тадқиқ этилиши» бобларидан ташкил топган. 1983 йилда Республика бирлашган нашриёти Шоислом Шомухамедов таржимасида «Низомий шеъриятидан» китобини босиб чиқарди. Унда Низомий лирикаси намуналари, «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал»), «Махзанул-асрор» («Сирлар хазинаси») достонларидан парчалар берилган. Шунингдек, чет элларда ҳам, жумладан Эрон, Чехословакия, Германия Демократик республикаси, Польша ва бошқа жойларда Низомий меросини тарғиб этиш ва тадқиқ қилиш бўйича бир қатор ишлар қилинди. 1981 йилда бутун қардош халқлар улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий таваллудининг кенг 840 йиллигини нишонладилар. Ҳар йили Озарбайжонда Низомий меросини ўрганиш ва тарғиб этишга бағишлиб анъанавий конференция ўтказилади.

ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Илёс Юсуф ўғли Низомий Ганжавий 1141 йилда Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида туғилди. «Низомий» шоирнинг тахаллуси бўлиб, «Низом» сўзидан олинган. («Низом» сўзи тартиб, тузум, шеър тузиш, марварид шодаси ва бошқа маъноларни ифодалайди. Шоир ўз тахаллусига бу сўзниң шеърият – шеър тузиш маъносини асос қилиб олган бўлиши керак.) «Ганжавий» унинг туғилган шаҳри номидан олинган бўлиб, тахаллусига бир иловадир. Низомийлар оиласининг қайси ижтимоий табақага мансублиги ҳақида бирор аниқ маълумот йўқ. Бироқ шоирнинг ўз асарлари асосида у туғилган оила шаҳарнинг ўртахол табақаларидан бўлган, деб фараз қилиш мумкин.

Низомийнинг қаерда, қайси ўқув юртида ва қачон ўқигани ҳақида ҳам аниқ маълумот йўқ. Достонларидағи лирик парчалар унинг деярлик доимо Ганжада яшагани, ўша ерда муқим бўлгани ва ҳатто сафар қилиш орзуларига мұяссар бўлолмай, шикоят қилганини кўрсатади. Шулар асосида Низомий Ганжада ўқиган, ўша ерда таълим олган деган хulosага келиш мумкин.

IX асрнинг ўрталарида бино бўлган Ганжа XI–XII асрларда Озарбайжоннинг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий шаҳарларидан бири эди. Озарбайжон Аррон, Ширвон, Дарбанд, Қорабоғ ва Мароғо каби ўзаро адватда бўлган майда давлатлардан ташкил топган эди. Ганжа Арроннинг пойтахти эди. XI асрнинг 60 йилларида салжуқийлардан енгилган Аррон ҳукмронлари – шаддодийлар салжуқийларга вассал бўлиб қоладилар. Кўп ўтмай Султон Маликшоҳ салжуқий шаддодийлар ҳокимииятини тамомила бекор қиласди, Жанубий Озарбайжонни ва Арронни ўз ўғли Мұхаммадга беради. Мұхаммад Ганжани ўз ҳокимиятиянинг пойтахти қилиб олади. 1092 йилда Султон Маликшоҳ ва унинг вазири Низомулмулк ўлгандан кейин салжуқий ҳукмронлар ўртасидаги тож-тахт талашлар ниҳоятда кескинлашади. Ўлка ва вилоятлар кўп талафот кўради. Салжуқийларнинг уруш-юришлари ва ички ихтилофлар Озарбайжоннинг

иқтисоди ва маданиятига ҳам катта талафот келтиради. Бунинг устига, 1139/40 йилларда бўлган зилзилада Ганжанинг икки юз мингдан зиёд аҳолиси ҳалок бўлади. Мехнатсевар ва ижодкор озарбайжон халқи ўзаро урушлар ва табиий оғат билан шикастланган иқтисоди ва маданиятини тиклаб, янги-янги муваффақиятларга эришади.

1136 йилда кўп саргузаштлардан кейин Ироқ салжуқийларидан Султон Масъудга қул бўлиб тушган Шамсиiddин Элдигиз Жанубий Озарбайжоннинг ҳокими қилиб тайинланади. Султон Арслоншоҳ даврида (1161–1177) катта мансаб ва мавқега эга бўлган Элдигиз 1152 йилда Аронни эгаллаб олади, Элдигизлар суоласига асос солади, кўп ўтмай деярлик бутун Озарбайжоннинг ҳукмронига айланади. Ўзаро ихтилофлар натижасида XII асрнинг охирларига келиб бу суола ниҳоятда заифлашиб кетади. 1195 йилда Ганжа груzin ҳукмронлари томонидан эгаллаб олинади ва бироз вакът уларнинг тасарруфида қолади.

Низомий туғилган ва бутун умри бўйи яшаган Ганжа мана шундай сиёсий ихтилофларнинг майдони эди. У ўзаро урушлардан ва 1139/40 йил зилзиласидан қаттиқ зарар кўрган эди. Бироқ савдо йўли устида турган Ганжа тез орада ўз иқтисодий мавқеини тиклаб олади.

У яна йирик ва обод бир шаҳарга айланади. Карвон-саройлари, бозорлари, мактаб ва мадрасалари кўпаяди.

Ганжалик Низомий бутун қалби ва иштиёқи билан ўқишга киришади, илм-фанга берилади. У араб ва форс тилларини мукаммал ўрганади. Фалсафа, мантиқ, филология, тарих, астрономия ва бошқа фанлар билан шуғулланади. Халқлари маданияти билан, Ўрта Осиё ва Эрон ҳамда бошқа Шарқ ўлкалари халқларининг маданияти билан, грек фалсафаси ва илм-фани билан яқиндан танишади. Ўз даврининг илғор донишмандларидан бири бўлиб етишган Низомий бир шеърида фахрия билан ўз билими ва салоҳияти ҳакида бундай деган эди:

Маликул мулуки фазлам ба фазилати маони,
Замину замон гирифта ба мисоли осмони...
Ба вилояти сухан дурр, ки муайдул каломам,
Назада касе ба жуз ман дари сохибулқирони.

Ба мукотиботи фазлам шараф орад ибни Мұқла,
Зи мұғалатоти назмам ғалат афтад ибни Ҳони.
Ба лисони Миср хоҳи, ба лисони ман назар кун,
Чи ажаб ҳадиси .ширин, зи чунин ратиб лисони... .

(Маънолар фазилати билан фазилатларнинг шаҳан-шоҳиман, гүё ер ва замон мени осмонга кўтарган. Дур сўзлар вилоятига сўз мададкориман, мендан бўлак ҳеч ким ғолибият эшигини қоқмади. Мактуб битиш фазилатимни Ибни Мұқла¹ шарафлайди, шеъримдаги нозикликлардан Ибни Ҳони² хато қилиб адашади. Миср (араб) тилини хоҳласанг, менинг тилимга назар сол; бу ширали тилдан не ажаб ширина ҳодисалар бунёд бўлтур...)

Низомий илм-фанга кишиларнинг ҳаётини яхшилаш, уларни баҳтли қилиш воситаси деб қарап эди. Ўз даврининг фарзанди бўлган Низомий ислом динини эътироф қиласди, илоҳиёт ва фиқҳ (дин-шариат қоидалари) билан ҳам шуғулланади. Унингча, кишилар учун айниқса тиббиёт ва фиқҳ зарурдир. Бирор қадимнинг эгалламаган жоҳил табибларни ҳам, макр-хийлага берилган фақихларни ҳам қаттиқ қоралайди. Шоир ўғлига қаратиб айтган пандида бундай деган эди:

Назм арчи ба мартаба баландаст,
Он илм талаб, ки судманд аст...
Мебош табиби Исавиҳуш,
Аммо на табиби одамкуш.
Мебош фақихи тоатандўз,
Аммо на фақихи хийлаомўз.
Гар ҳар ду шави, баланд гарди,
Пеши ҳама аржуманд гарди...

¹ Ибни Мұқла — машхур хаттотлардан бири.

² Ибни Ҳони — машхур араб шоирларидаи бири.

(Гарчи шеърнинг мартабаси баланддир, сен фойдали илмларни ҳам эгаллаб олгин... Одам ўлдирувчи табиб бўлма, балки Исодек (тириитиравчи ва шифо берувчи) табиб бўл. Хийлага ўргатувчи фақих бўлма, балки тоат йигувчи (тоатга ўргатувчи) фақих бўл. Агар шуларнинг иккаласига эришсанг, юкориланасан, барча олдида муҳтарам бўласан.)

Илм-фанни севган ва уни қадрлаган Низомий бадиий адабиётга янада кўпроқ ҳавас ва иштиёқ қўйган эди. У халқижодини, ёзма адабиётни, Рӯдакий ва Фирдавсий каби улуғ санъаткорларнинг, ўз замондошларининг асарларини қунт билан ўрганади, улардан илҳом ва таълим олади.

XII асрда Озарбайжон бадиий адабиётнинг йирик ўчоқларидан бирига айланган эди. Бу даврда Абул Уло Ганжавий, Хоқоний, Шервоний, Фалакий ва Мужиридин Бойлагоний каби забардаст шоирлар етишиди. Газнавийларнинг анъаналарига эргашган салжуқийлар ўзларига қарам бўлган ўлкаларга форс-тожик тилини адабий тил сифатида олиб кирган эдилар. Шунинг натижасида Озарбайжонда ҳам форс-тожик тили адабий тил бўлиб қолган эди. Озарбайжон ёзувчилари ўз она тилларида ижод этиш имкониятидан маҳрум эдилар, давр ҳукмронлари улардан форс-тожик тилида ижод этишни талаб қиласар эдилар. Шунга кўра, Низомийнинг кекса замондошлари - Абул Уло Ганжавий, Хоқоний, Фалакий, Байлагоний ва бошқалар ҳамда Низомийнинг ўзи форс-тожик тилида ижод этадилар. Шуҳратпаст ҳукмронлар забардаст шоирларни ўз саройлари атрофига тўплар, уларга қасида ва мадҳиялар яратишни буюрар эдилар. Шоирлар ижодий эркинликка эга эмас эдилар. Улар қасида ва мадҳиялари учун шоҳлардан инъом ва эҳсон кўрсалар, халқпарвар асарлари учун даҳшатли жазоларга гирифтор бўлар эдилар. Кўпчилик шоирларнинг ҳаёти ва тақдирни фожиали эди. Кекса шоир Абул Уло Ганжавий давлатга хиёнат қилди деб айланади, ҳаёти хавф остида қолиб, қувғинликда юради, фақирлик ва хўрликда ўлади. Хоқоний Шервоний зиндан қилинади, таъкиб

остига олинади ва ниҳоят ҳажга бориш баҳонаси билан ватанидан бош олиб кетади. Фалакий зиндан қилинади, зиндан азоби билан ортиқ даражада сиҳатини йўқотган шоир кўп ўтмай вафот этади. Мужириддин Бойлагоний сотқинлар томонидан ўлдирилади ва ҳоказо.

Ўзаро урушларнинг даҳшатли оқибатларини, меҳнаткаш халқнинг машаққатли турмушини ва илм-фан, санъат-адабиёт ахлларининг фожиасини кўрган Низомий ҳақли равищда ўз даврини зиндан деб атаган эди. У ўзининг шахсий осойишталиги ва фаровонлигини изламади, шоҳ саройларнинг ҳашамати ва инъомлари билан қизиқмади, балки халқнинг турмуши билан қизиқди, унинг бахт-саодатини излади. Шунга кўра ҳам, Низомий меҳнаткаш халқ манфаатларини, ўз даврининг тараққийпарвар мағкуравий йўналишини ифодалаган ахийлар ҳаракатига хайриҳоҳлик билан қаради. «Ахий» арабча сўз бўлиб, «дўст», «қардош» маъносини беради. Ахийлар ҳалол яшаш, бева-бечораларни, қашшоқларни химоя қилиш ва муштумзўрларга қарши кураш олиб бориш шиорини илгари сурадилар. Бу ҳаракат узоқ вақт давом этади. 1325—1332 йилларда Кичик Осиёга саёҳат қилган араб сайёҳи Ибн-Батута ахийлар ҳақида бундай деган эди:

«...Жаҳонда булардек ғариб ва маскансиз кишиларга ғамхўр бўлган, очларни тўйдирган, уларнинг эҳтиёжига ёрдам берган, жабрнинг олдини олган, золим саркардалар ва уларга кўшилган кишиларни ўлдиришга тайёр турган одамларни топиш қийиндир. Улар ёшлардан, етимлардан ва якка ўзи яшайдиган кишилардан ҳамкасларини ва бошқа касбдаги кишиларни тўплаб уюштирувчи (улар ўзларича ҳам келар эдилар) кишини ахий, шунингдек футувва деб атар эдилар.

У (ахий) уй солади, уни жамъи керак нарсалар, чироқ ва бошқалар билан жиҳозлайди. Унинг одамлари кундузи ишлаб озиқ-овқат топадилар, кечқурун қош қорайганда топғанларини олиб ахийнинг олдига келтирадилар, мева, озиқ-овқат ва рўзгорга нимаики керак бўлса, сотиб оладилар. Агар шаҳарга бир ғариб

келиб қолса, унга жой берадилар, едириб-ичирадилар ва у киши кетгунига қадар уларнинг олдида яшайди... Мен дунёда булардек яхши ишлар қиласидиган одамларни кўрмадим...

...Улар устларига қабо кийиб, белларига икки тирсак узунлигига пичоқ осиб юрадилар».

Ахийлар ҳаракати, уларнинг мафкураси Низомий-нинг дунёқарашига кучли таъсир қиласиди, ижодида чуқур из қолдиради. Масалан, унинг «Лайли ва Мажнун»идаги кўйидаги парчани ўқир эканмиз, Ибн-Батутанинг ахийлар таърифида айтган сўзлари билан ҳамоҳанг эканини кўрамиз:

Поинталаби хасон чи боши?
Дasti хуши нокасон чи боши?
Гардан чи нихи ба ҳар кафое?
Рози чи шави ба ҳар жафое?
Чу кўҳ баландпуштие кун,
Бо нарми жаҳон дуруштие кун!..
Хори халали даруни орад,
Бедодкаши забуни орад.
Мебош чу ҳарба бар дўш,
То хирмани гул каши ба оғӯш.

(Нега арзимас кишиларга бошни қўйи солар экансан? Нега нокасларга эрмак бўлар экансан? Ҳар кимнинг орқасидан нега бўйин эгар экансан? Ҳар қандай жафога нега рози бўлар экансан? Қоматингни тоғдай кўтар. Дунёнинг юмшоғига ҳам қаттиқ бўл. Хорлик кишини ичдан чўктиради, адолатсизликка кўниши кишини ожиз қиласиди, тикан бўл, кўкрагингда найзанг бўлсин, шундагина гул хирмонини бағринингта ола оласан.)

Ҳалоллик ва мағрурлик билан яшаш инсофисизлик ва адолатсизликка қарши кураш Низомийнинг бутун ижодиёти учун етакчи ғоявий мақсад бўлди. Мана шунга кўра ҳам, Низомий сарой ҳукмронларининг таклифларини қабул қиласиди, сарой шоири бўлишни истамади, ижодини мол-дунёга сотган шоирлардан ғазабланди,

сарой фитнасининг қурбони бўлган шоирларга ачинди.
Замондошларининг фожиаси унга бир ибрат бўлди.

Машҳур кекса шоир Хоқоний ёш қаламкаш Низомийга қаратиб айтган эди:

«Шоирларнинг пайғамбари Хоқонийдан улут шоир
Низомийга!

Газалларинг мени ниҳоят даражада қизиқтиради.
Мамлакатнинг ҳамма шеър-санъат севувчилари сен-
нинг номинг билан фахрланадилар... Бу қари шоирнинг
сўзларини эсингдан чиқарма: саройлар сени малай-
ликка даъват этадилар. Озодлигингни ҳеч кимга сотма.
Мағрур бошингни сарой олдида эгма. Саройдан қоч.
Менинг бошимга тушган фалокат сенга ибрат бўлсин.
Мен замона шоирларининг пайғамбари саналардим. Ёш
эканман, шоҳнинг ҳадялари менинг кўзларимни бер-
китди. Буни мен сарой билан таниш бўлганимдан кейин-
гина тушундим. Мен бир дурадгор оиласида ўсган эдим.
Саройнинг дабдабали ҳаёти билан ўз факир оиласидан
нинг фалокатини солиштириб кўрганимда, англадимки,
факирликнинг боиси сарой экан. Мен факир халқни му-
дофаа қилишга азм этдим. Гуноҳсиз ўлимларга, ваҳший
одатларга норозилик билдиридим. Шунинг учун Оҳистон
(Ширвоншоҳ) мендан ғазабланди. У менинг қочиб кети-
шимни сезди. Саёҳатга чиқишимга ҳам жавоб бермади.
Кундан-кун вазият қийинлаша берди. Маккага бориш
баҳонаси билан саёҳатга чиқдим. У оиласидан мен би-
лан кетишига қўймади. Мен кўрган шаҳарлар, кишилар
мени ўзгартириб юбордилар, мамлакатимизнинг кўп
ерлари билан танишдим. Мен ўз севгили оиласидан ай-
рилишга, қочишига, туғилган шаҳаримдан узоқлашишига
мажбур бўлдим. У (Оҳистон) мени халқдан яширинча
қамоқقا олдирди. Энди озод бўлдим, олимлар юрти
гўзал Ширвондан айрилиб, Оҳистоннинг қўли етмай-
диган бир ерига, Табризга кетмоқчиман. Отасидан озор
еган гўдак онаси олдига қочади. Шеър, санъат, илм, би-
лим мени юксалтириди, бир дурадгор ўғлини бутун дунё-
га танитди, ёлғиз саройгина мени ерга урмоқчи бўлди.
Мен пастлашмадим, кескин қаламим саройни титратди,
мен кўтарган исён байроби ширвоншоҳлар саройига

ларза солди. Отадек севганим Абдул Уло мени шоҳ билан яраштироқчи бўлди. Мен ундан ҳам юз ўгиридим. Мен ўзимнинг тахаллусимдан ҳам нафратланаман. Ох, буни ўзгартириб бўлса эди, халқ мени Хоқоний эмас, Халқоний деб чақирса эди, нақадар шод бўлган бўлар эдим!»¹

Низомий саройга бормади. У кенг халқ оммасига содик бўлиб қолди, уларнинг куйчиси, баҳт-саодатининг изловчиси бўлди. Бироқ сарой ҳукмронлари шоирни ўз ҳолига қўймадилар. Ўз номларини қолдириш ва шуҳратларини ошириш учун шоирга бадиий асарлар яратиш топшириқларини бердилар, ўз она тилида ижод килишни ман этиб, уни форс-тоҷик тилида асар ёзишига мажбур қилдилар. Уларнинг мукофот ва инъомлар бериш ҳақидаги ваъдалари кўпинча қуруқ гап бўлиб қолди. Шоир моддий муҳтоҷлик машаққатларига дуч келди. Унинг оиласи ҳаёти ҳам аламли, мусибатли бўлди. Дарбанд ҳокими Низомийга Офоқ² деган чўри кизни тортиқ қилган эди. Низомий мавжуд тузум мағкураси, тушунча ва одатларига қарши борди, камситилган чўри қизни самимият билан севди ва унга уйланди. Бироқ шоирнинг баҳтли оиласи ҳаёти узоқ давом этмади. Офоқ 1180 йилда вафот этди. Ундан Муҳаммад деган ўғил қолди. Севикли ҳаёт йўлдошининг вафоти шоирни қаттиқ қайфуртириди. У бутун умр Офоқни унтуломади. Низомий Офоқдан кейин икки марта уйланди. Бироқ Офоқдан кейинги хотини 1188 йилда ва сўнгтиси 1200 йилда вафот этди.

Моддий қийинчиликлар ва оиласи баҳтсизлик ҳам Низомийнинг иродасини бука олмади. У ўзини халқقا, бадиий ижодга бағишилади. Ажойиб лирик шеърларини ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ халқлари эпик поэзиясида янги давр бошлаган достонларини —«Хамса» ни яратди.

Улуғ шоир ва мугафаккир 1209 йилда вафот этди.

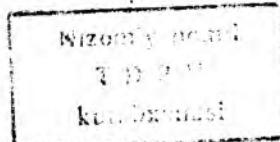
¹ В. Зоҳидовнинг «Дунё адабиётининг нуроний сиймоси» китобидан олинди.

² Офоқ номи бу ўринда арабча «Уфқ» сўзининг кўплиги эмас. У туркий тиллардаги «Оппоқ» сўзидан келиб чиққан. Офоқ кипчоклардан эди.

АДАБИЙ МЕРОСИ

Шоир лирикаси. Низомий улут лирик ва эпик шоирдир. У ўзининг ижодиётини лирик шеърлар билан бошлади ва бутун умри давомида шу турда янги-янги асарлар яратди, катта лирик девон тузди. Бироқ, афсуски, бу девоннинг мукаммал ва мўътабар нусхалари сақланиб қолмаган. Маълум ва мавжуд нусхаларда эса, Низомий Ганжавий шеърлари билан Низомий таҳаллусида ижод этган бошқа шоирларнинг шеърлари аралашиб кетган. Низомийга мансублиги аниқланган шеърлар, ғазаллар, қасидалар, рубоийлар, қитъалар ва бошқа жанрлардаги шеърлар Низомийнинг буюк лирик шоир эканини кўрсатади. Низомий юксак санъаткорлик маҳорати билан лирик шеърларида инсонпарварлик ва маърифатпарварликни, самимий севги ва олижаноб инсоний фазилатларни куйлайди, зулм-зўрликни, жоҳилликни танқид қилади, хурофот ва бадбинлик устидан заҳарханда билан кулади.

Низомий ғазаллари шу жанрнинг анъанавий севги мавзууда яратилган. Бу севги инсоннинг инсонга бўлган севгиси. У ошикнинг ёрига бўлган меҳр-муҳаббати, ҳистуйғуси, орзу-армонини, ёрнинг ҳусн-жамоли, ақлу камолини ифодалайди, лирик қаҳрамоннинг (кўпинча бевосита шоирнинг ўзи) ички оламини, руҳий кайфиятларини очади. Гарчи Низомий ғазалиёти, бошқа кўпчилик ғазалнависларда бўлганидек, мавзу жиҳатидан торроқ бўлса ҳам, аммо ғоявий-бадиий жиҳатдан жуда катта аҳамиятга эга эди. Чунки у инсонни шарафлайди, унинг ўзлигини ҳимоя қилади. Шу билан бирга, ёрга - аёлларга муҳаббат изҳор қилиб, уларнинг ҳусн-жамоли ва ақл-камолига юксак эҳтиром ва эътиқод билан ёндашиш инсоний ҳақ-хуқуқлари муайян даражада поймол этилган хотин-қизларга инсонпарварлик ақидасидан туриб муносабатда бўлиш, уларни ҳимоя қилиш ва ардоклашнинг ёрқин бир ифодаси, уларга қарши исён эди. Низомий хотин-қизлар мавзууни, хусусан, достонларида кенг кўламга олиб чиқиб, Ширин, Лайли, Фитна, Нушоба, Бону

925681

каби ажайиб эпик образларни яратди. Низомий лирика-сидаги севги, айни чоғда, фақат эркак-аёлларнинг хусусий муносабатлари бадиий ифодаси бўлмай, балки кенгроқ, ижтимоий-ҳаётий моҳиятга эгадир. У умуман инсонга, ҳаётга, гўзалликка ва яхшиликка муҳаббатни куйлади, садоқатсизликни шафқатсиз танқид қилиб, мисраларга сатирик моҳият беради, баъзан юмор орқали ҳам социал иллатларни фош этади. Кишиларни ростлик, тўғрилик, ҳалоллик, поклик каби-юксак инсоний фазилатларни ардоклашга чакиради. Масалан, бир рубоийсида модемики ҳаёт абадий эмас, ному нишон қолдириш, молдунё фоний экан, қалбда ёр-дўстлар меҳр-хотирасини жо қилиш керак дейди.

Низомий буюк сўз саррофи сифатида кичик бир ҳодиса ёки деталдан ҳам катта бир бадиий умумлашма яратишга қодир бўлган. Масалан, бир рубоийсида ёрнинг тушиб кетган тиши ҳақида гапириб, уни денгиз дурларига кўз-кўз қилиб, шу дури ғалтондан андоза олинглар деб денгизга элтганлар дейди.

Низомий яшаган давр шеъриятида кенг тарқалган ва шоирлар учун синов мезони вазифасини ҳам ўтаган жанрлардан бири қасида эди. Маълумки, ҳажман катта бўлган бу лирик жанр ўз кўтаринки услуби, салмоқли оҳангি ва бошқалар билан фарқ қилиб, унинг мадхия, фахрия, баҳория каби турлари бўлган. Низомий Ганжавий ҳам шу мураккаб жанрда асарлар яратиб, Хоқоний Шервоний каби буюк қасиданавис қаторидан ўрин олган. Унинг бир қасидаси фахрия тарзида яратилган бўлиб, унда шоир ҳақли равища ўзини «Сўз подшоси» деб атайди, ўз қалами камолоти билан фахранади. Бироқ шу қасиданинг иккинчи қисмида камтар шоир ўз мисраларидағи нуқсонларни ҳам таъкидлайди. Бу таъкид умумий адабий-эстетик моҳиятга эга бўлиб, умуман шеъриятга талабчанликни ошириш, изчил шеърий камолотга эришиш мақсадини кўзда тутиб, нисбатан ҳомроқ ва заифроқ яратилган шеърларга, ўз эстетик масъулиятини бўшаштирган нозимларга бўлган талабчанлик тажассумидир.

Бундан ташқари, Низомий ғазаллари мұхиттің иллатлары ва ярамас урф-одатларини ҳам баъзан ошкор, күпинча эса, нозу истиғноси, жабру жафоси, лоқайдилги ва бевафолиги билан ошиқни ўртаб, унга ситам қилювчи ёрдан шикоят қилиш орқали ифодаланади. Тұғри, бу ғоявий мотив ва хусусиятлар Шарқнинг күргина сохиб-қаламларига хос. Аммо улардан ҳар бири буларни үз аник мұхити билан боғлаб идрок этиб, үзига хос услугуб орқали ёритар, бадиий умумлаштирашади.

Низомий ғазалларининг яна бир мұхим хусусияти унинг композицион пухталиги, уюшганлигидир. Низомийга мансуб бўлган ғазаллар орасида воқеабанд – маълум мавзу ва образлар силсиласи билан узвий уюшган ғазаллар ҳам кўп. Бу ҳодиса ғазал жанрининг такомилига актив таъсир этган омиллардан бири эди. Низомий күпинча янги образлар яратишга интилади, анъянавий образларга янги моҳият беради. Масалан, бир ғазалида ёрнинг чехраси, қоши, кўзи, холи-хати ва бошқаларни одатдаги ташбиҳлар ёрдами билан тасвиirlар экан, уларни үз ички дунёсини, орзу-армони, ғам-алами билан боғлашга интилиб, ёрнинг хуршидга монанд чехрасини лирик қаҳрамоннинг ёрқин фикр-идрокига, унинг қора холини бахтсиз ошиқнинг мотамсаро қалбига ўхшатади ва ҳоказо. Шеъриятнинг мусиқийлигига алоҳида эътибор берган Низомий үз ғазалларини мақомлар ва халқ күйлари оҳангига мос қилиб яратади.

Низомий қитъалари ва рубоийлари ахлоқ-одоб, фалсафий ва ижтимоий-сиёсий мавзуларда яратилган бўлиб, улар күпинча Умар Хайём шеъриятига жўр бўлиб кетади. Шоир уларда бадбинлик ва таркидунёчиликни, инсофисизлик ва адолатсизликни, бевафолик ва садоқатсизликни танқид қиласи. Низомийнинг яна бир қасидаси қарилек марсияси, яна бири шикоятнома характеристидадир. Шоир үз замонасиининг муаммолари, мураккабликлари олдида баъзан лол қолиб, бадбинлик кайфиятларига ҳам берилиб кетади. Бу ҳолат унинг қасидаларида ҳам үз ифодасини топган. Аммо мұхими

шундаки, бундай кайфиятлар Низомий ижодиёти учун ўткинчи характерда бўлиб, улуғ инсонпарвар шоир ва мутафаккирнинг юксак ижодий даҳосида ортиқча из қолдирмайди.

Лирикада катта тажриба тўплаб, маҳорат қозонган истеъдодли шоир эпик поэзияда янада сўз санъатининг юксакроқ чўққиларига кўтарилди.

«ПАНЖ ГАНЖ» – «ХАМСА»

Лирик шеърлари билан китобхонларга танилган ва шуҳрат қозонган шоир 30 йил давомидан кўпроқ бадиий ижод билан шуғулланди. У беш достон ёзиб қолдирди: «Махзанул-асрор» («Сирлар ҳазинаси»), «Хисрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар». («Етти гўзал») ва «Искандарнома». Шоирнинг вафотидан кейин бу достонлар бир китоб қилиб жам этилади ва «Панж ганж» («Беш ҳазина») – «Хамса» («Бешлик») номи билан шуҳрат қозонади.

1170 йилнинг бошларидаги Низомий Кичик Осиёдаги Эрзинжон ҳокими Фахриддин Баҳромшоҳ ибн Довудга аatab «Махзанул-асрор» достонини ёзди. Достон кенг шуҳрат қозонди.

1180/81 йилларда Ироқ салжуқийларидан бўлган Тўғрул II Низомийга мурожаат қилиб, ундан бирорта ишқий достон ёзишни сўрайди. Низомий «Хисрав ва Ширин» достонини яратади. У бу достонини Ганжа ҳукмрони Шамсиддин Абу-Жаъфар Мухаммад Жаҳон-Паҳлавонга тақдим қиласи. Жаҳон-Паҳлавоннинг инъомлар ҳақидаги ваъдалари қуруқ сўз бўлиб қолади.

Фалакий ва Хоқонийлар бошига даҳшатли кулфатлар солган Ширвоншоҳ Оҳистон 1188 йилнинг баҳорида Низомийга киши юбориб, унга Лайли ва Мажнун ҳақида достон ёзиш топшириғини берди. Низомий бошда Лайли ва Мажнун мавзууга у қадар қизиқмади. Оҳистон туркӣ-озарбайжон тилини камситиб, шоирга форс-тожик тилида достон ёзишни шарт қилиб қўйди. Низомий бундан қаттиқ ғазабланди. У достонининг муқаддимасида бу воқеа ҳақида ёзади:

«...Хоҳамки ба ёди ишқи Мажнун,
Рони сухан чу дурри макнун.
Чун Лайли бикир агар тавони –
Бикри ду-се дар сухан нишони!

Дар зевари порсию този,
Ин тоза – арўсро тирози...
Бингар э-хуққаи тафаккур,
Дар марсалай ки мекаши дур.
Турки сифату вафои ман нест,
Туркона сифат сазойи ман нест
Он к-аз насаби баланд зояд,
Ўро сухани баланд бояд».
Чун ҳалқаи шоҳ ёфт гӯшам,
Аз дил ба димог рафт ҳушам.

(Шоҳ: ...«Хоҳлайманки, Мажнуннинг ишқини ёдлаб, инжу каби сўзларни тизгайсан, кўлингдан келса, бокира қиз бўлмиш Лайлидан икки-уч дона бокира сўзлар яратгайсан. Бу янги келинчакни форс ва араб тили зийнати билан безатгин... Сен кимнинг ипига дурдона тизаётганингни яхшилаб қараб фаҳмлагин. Туркий қоидалар менга одат эмас, туркона сўзлашув менга лойик эмас. Ҳар кимнинг насаби баланд экан, унинг сўзи ҳам баланд бўлиши лозим». Шоҳлик ҳалқаси қулоғимга илиниб мени банди қилгандан кейин қон миямга уриб, ҳушимни йўқотдим.)

Бироқ Низомий шоҳнинг буйруғини рад қилолмас эди. Низомийнинг ўғли Мухаммад, Лайли ва Мажнун фожиасига қизиқиб қолади, отасидан достонни ёзишни илтимос қиласди. Низомий ишга киришиб, унга жуда берилиб кетади ва тўрт ойча вақтдан кейин достонни ёзид тутатади.

Чамаси 8 йилдан кейин Мароға ҳокими Оловиддин Кўрпа-Арслон Низомийга янги бир достон яратиш топшириғи билан мурожаат қилди. Низомийнинг бу даврда сихати анча ёмонлашган, моддий аҳволи эса, хийла оғир эди. Шунга қарамай у тўртинчи достони – «Ҳафт пайқар»ни ёзишга киришди ва уни 1196 йилнинг 31 июлида битирди.

Низомий ҳаётининг сўнгги йилларида икки қисмдан иборат машҳур «Искандарнома» достони устида ишлади. У достонни 1196–1201 йиллар орасида ёзиг тутатди, ва Элдигиз хукмронларидан Жаҳон Паҳлавоннинг ўғли Нусратиддин Абубакрга тақдим қилди.

Низомий мавжуд тузум ҳокимларининг топшириклигини рад этолмас эди. Шоирнинг қалами унинг ҳаёт манбай эди. У бадиий асарлари билан хукмрон синфларга таъсир қилмокчи, уларга ўғит бермоқчи; адолат ва маърифат йўлига чорламоқчи бўлди. Шунга кўра у достонларини хукмронларга тақдим қиласи, уларга бағишловлар ёзади. Бироқ шоирнинг достонлари ўз моҳияти билан халқقا мансубдир. Шоир уларда инсон-парварлик, халқчиллик, маърифатпарварлик ғояларини илгари сурди, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилди, адолатсизлик ва жоҳилликка қарши ўт очди. У достонларида халқ фарзандлари ва халқ манфаатларини химоя қилувчи одил ва маърифатпарвар кишиларнинг ижобий образларини яратди, халқ ижодидан фойдаланади, унга таянди, мана шуларга кўра, Низомий «Хамса»си китобхонларнинг, асрларнинг севикли бадиий ёдгорлиги бўлиб қолди.

«МАХЗАНУЛ АСРОР»

Жанр ҳусусияти ва композицион тузилиши. «Махзанул-асрор» фалсафий-таълимий достондир. Бундай достонда шоир мавзуни бирор воқеавий сюжет асосида эмас, балки кўпинча бевосита ўз фикр-мулоҳазаларини баён этиш, ўғит бериш ва қўйилган масалаларга мувофиқ кичик ҳажмли ҳикоя ёки масаллар келтириш усули билан ёритади. Бу достоннинг композициясига ҳам ўзига хос тус беради. Масалалар алоҳида-алоҳида боб ёки бўлимларда баён этилади. Боб ва бўлимлар достоннинг умумий мақсади, ягона ғоявий концепцияси ҳамда бадиий услуби ва поэтик шакли (қофия, вазн ва бошқалар) билан бир-бирига боғланади, уланади, бири бирини ривожлантириб боради ва шу йўл билан достоннинг уму-

мий – ягона композициясини вужудга келтиради. Ўз мустақил сюжети ва композицияси бўлган ҳикоя ва ма-саллар ҳам узвий равишда достоннинг мана шу умумий – ягона композицияси доирасига кириб боради.

«Махзанул-асрор» муқаддима, 20 мақола (боб) ва кичик хотимадан ташкил топган. Достоннинг муқаддимасини шартли равишда иккига: анъанавий қисм ва «сўзбоши»га ажратиш мумкин. Анъанавий қисмда шоир ўз даврининг одатига мувоғиқ худо ва пайғамбар ҳакида сўзлайди, ислом дини ақидаларини баён этади ҳамда Эрзинжон ҳокими Фахриддин Баҳромшоҳни мадҳ қиласи. «Сўзбоши»да эса, у ўз асарининг аҳамияти ва фазилати, сўз ва унинг қиммати, назм ва наср ҳакида сўз юритади. Гарчи Низомий назмни насрдан устун кўйса ҳам (у даврда бундай мулоҳаза кенг тарқалган эди), қуруқ қофиячилликка ва шаклбозликка берилиб кетган шоирларни аччиқ танқид қиласи. Шу билан бирга, у саройлардаги ишратбозликни тасвирлаш восита-сига айланган, маишатбозликни куйловчи адабиётни қаттиқ коралайди, ҳукмронларнинг инъом ва эҳсонига берилиб маҳлиё бўлиб кетган шоирларни огоҳлантириб, ҳукмронларнинг энг сўнгти инъоми уларнинг жаллодла-ри тамонидан шоирнинг бўғзига пичноқ қўйиш бўлади, дейди. Бундай адабиётга қарши курашган шоир ҳақли равишда «мен шеъриятни майхона гирдобидан халос этдим, дейди».

«Махзанул-асрор» нинг мақолаларида Низомий яша-ган даврнинг мухим ижтимоий-сиёсий ва ахлокий-таълимий масалалари ҳакида фикр-мулоҳаза юритади, ҳикматли ўйтлар беради, инсонпарварлик ғояларини илгари суради, мухитнинг бир қатор иллатларини танқид қиласи. Мақолаларда шоир кичик ҳажмли бирор ҳикоя келтиради. Бу ҳикоялар мақолалардаги масалаларни чуқурроқ ёритиш ва холосалар чиқариш учун гўё бир кўргазма вазифасини бажаради ёки навбатдаги мақолага ўтиш учун восита – кўприк бўлиб хизмат қиласи.

Мақолаларда шоир адолат, мамлакатни бошқариш ва халқقا муносабат, золим подшоҳлардан шикоят,

мөхнат ва унинг фойдаси, кишиларга яхшилик қилиш ва қийинчилклардан чекинмаслик, инсон ва табиат, рашк ва ҳасаднинг зарари, саховатнинг фойдаси ва баҳилликнинг ёмон оқибати каби масалалар ҳақида даврнинг улуғ мутафаккири сифатида фикр юритади. Низомий ўз асарлари билан ўз даврининг илғор мутафаккири ва ўз даврининг тор тарихий рамкасидан юқори кўтарилиган буюк санъаткор сифатида гавдаланади.

Инсон. Унинг бурчи ва фазилатлари. Низомий объектив борлиқни эътироф қиласди. У ҳайётни севади. Инсонни бутун борлиқнинг, маҳлукотнинг кўрки ва шарафи деб ҳисоблади. Модомики инсон борлиқнинг, маҳлукотнинг кўрки ва шарафи экан, у мана шунга мувофиқ сифат ва фазилатларга эга бўлиши, унинг феъл-атвори ҳам, хатти-ҳаракати ҳам мана шу улуғ номга мувофиқ бўлиши керак. Яхши сифат ва фазилатлари билан инсон малоиклардан ҳам, Жаброилдан ҳам юқори кўтарила олади.

Хўш, инсоннинг бурчи ва фазилатлари нимадан иборат? Инсоннинг қалби соф, нияти тўғри бўлиши керак. У камтарлик, эзгулик, саҳийлик, мушфиқлик, ҳалоллик ва мардлик каби фазилатларни қозонмоғи керак. У меҳнатни, илм-хунарни севиши, ўз фаолияти билан барчага, бутун жамиятга хизмат қилиши, фойда келтириши керак

...Умр ба хушнудийи дилҳо гузор,
То зи ту хушнуд шавад кирдигор.
Дардситони куну дармондихи,
То расонад ба фармондихи.
Гарм шав аз меҳру зи кин сард бош,
Чун маҳу хурshed жавонмард бош.
Ҳар ки ба неки амал оғоз кард.
Некийи ўрӯй бад-ӯ боз кард.
Тунбади гарданда зи рӯйи қиёс,
Ҳаст ба некию бади ҳақшинос.
Ранж машав, роҳати ранжур бош,
Соате аз муҳташами дур бош!

(...Умрингни кўнгилларнинг хушнуд бўлиши билан ўткар, токим сендан яратгувчи хушнуд бўлсин. Дардга шифо берувчи, дармон бағишловчи бўл, токим сенинг мартабангни юқорилатсин. Мехр билан иссиқ бўл, адвотдан совуқ бўл, ою қуёшдек мард, сахий бўл. Ҳар ким ўз ишини яхшилик билан бошласа, яхшилик унга яхшилик эшигини очади. Айланувчи фалак қиёс билан яхшилигу ёмонликни фарқ этувчи ҳақшуносидир. Кишиларга ранж етказма, балки ранж чекувчиларга роҳат бағишловчи бўл, мутакабирлиқдан ҳар дам йироқ бўл!)

Хаёт – ўйин эмас. Умрни фафлатда ўтказиш нодонликдир:

Умр ба бозича ба сар мебари,
Бози аз андоза бадар мебари.
Фофил будан на зи фарзонагист,
Фофили аз жумлаи девонагист.
Фофил манишин, варақе мехарош,
Вар нанависи, қаламе метарош.
Тухми адаб чист? – Вафо коштан,
Ҳаққи вафо чист? – Нигаҳ доштан...

(Умрни ўйин билан адо этма, ўйинни ҳаддан зиёд қилма. Фафлатда бўлиш оқиллиқдан эмас, ғофиллик девоналик жумласидандир. Одобнинг уруғи нима? – Вафо экмок, вафо ҳақи нимадир? – Асраромок, содиқ бўлмоқ...).

Олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилган шоир мұхитнинг иллатлари бўлган золимлик, худбинлик, мунофиқлик, тамагирлик, текинхўрлик ва бошқаларни аччиқ танқид қиласи. Жумладан, у худбинлик ва худпарастликка қарши бундай дейди:

Оина он рўз, ки гири ба даст,
Худ шикан он рўз, машав худпараст.

(Кўзгуни қўлингга олган куни у сенинг нуқсонларингни кўрсатса, кўзгуни синдирма, ўзингни синдири, ҳоврингдан туш, худпараст бўлма.)

Меҳнат – ҳаётнинг асоси. Низомий меҳнатнинг оташин куйчисидир. У меҳнатни ҳаётнинг асоси деб ҳисоблайди. Биз, – дейди шоир, – дунёга сафсата со-

тиш учун эмас, балки меҳнат қилмоқ учун келганмиз. Ҳалол турмушнинг қалити меҳнатдир. Ҳар қандай оғир ва мاشаққатли меҳнат тамагирлиқдан, бирорларнинг инъом-эҳсонига тобе бўлишдан афзалдир. Шоир шу фикрларига мувофиқ ибратли бир хикоя келтиради.

Бир мўйсафид қаттиқ мاشаққат чекиб ғиши қуяётган экан. Мўйсафиднинг мешаққат чекиб меҳнат қилаётганини кўрган бир йигит, бу ишингни ташла, ким сенга бир бурда нон бермайди, дейди. Бундан ғазабланган мўйсафид:

– Кет, менинг ишимга халал берма! Мен қўлларимни сенга чўзмаслик учун меҳнатга узатаётирман. Бирордан бир нарса сўрамаслик, тиламаслик учун меҳнат қиласман ва ўзим ишлаб топган нонимни ейман, — депти.

Меҳнат ва меҳнат ахларини шарафлаган шоир текинхўрларни, меҳнат қилмай бойлик тўпловчи, ўзгалирнинг ҳисобидан мол-дунёсини кўпайтирувчи муштумзўрларни қаттиқ савалайди. У бундай фикр-мулоҳазаларини кейинги достонларида ҳам давом эттиради ва ривожлантиради. Жумладан, «Искандарнома» достонида текинхўрларга қарши аччиқ ғазаб билан: ҳалқ меҳнатининг маҳсулини ейиш билан қорнингни тўлдир, куртдек шишир. Лекин унутмагинки, бир кун келади, унда еганларингни кустириш учун, уларни бармоққа айлантириб бўғзингта тиқадилар...

Инсонийлик қоринни тўлдиришдан иборат эмас. Эшак каби кўзини емга тиқадиган инсондан кўра ит ҳам шарафлидир,— дейди. У тамагирлик ва текинхўрликка қарши: ҳалқнинг ишига ярашга, ўз меҳнатинги билан дунёни безашга урин. Гулдек атир сочиб бутун дунёни муаттар қил. Шоир кишиларни шунга чорлайди.

Адолат – ободонлик ва осойишталик биноси. Низомий мамлакатнинг ободонлиги ва осойишталигини хукмрон доиранинг, биринчи навбатда, давлат бошлиқларининг фаолияти ва хатти-ҳаракатига боғлайди. Унингча, давлат бошлиқлари адолатпарвар ва маърифатпарвар кишилар бўлса, мамлакат ободонлашади, эл-юрг фаровонлик ва осойишталикда яшайди.

Агар давлат бошлиқлари золим ва жохил кишилар бўлса, мамлакат хароб, эл-юрт хонавайрон бўлади. Шунга кўра, шоир адолат ва маърифатпарварликни тарғиб қиласди, шарафлайди, подшоларни шунга чақиради, золим ва жохил давлат бошлиқларини лаънатлайди, «Мамлакатни харобаликка ташлаган шоҳнинг боши кесилиши керак. Ўз онтини бузган кўшин йўқотилиши яхшидир. Эски бутоқларни кесмасанг, ёш шоҳлар ўса олмайди... Булоқнинг кўзини тозаламасанг, ернинг қалбидан соғ сув чиқмайди...» дейди.

Зулмга қарши нафрат ва адолатга муҳаббат «Махзанул-асрор»нинг Ануширвон, золим подшо ва ҳақиқатгўй мўйсафид каби ҳикояларида янада тўлароқ мужас-самлашади.

Подшо Ануширвон овга чиқади. У ҳамроҳларидан узоклашиб, вазири билан бир хароба қишлоққа келади. У ерда подшонинг диққатини ўзаро сўзлашаётган икки бойкуш жалб қиласди. Ануширвон қушларнинг тилини билувчи вазиридан бойқушларнинг нима деяётганларини айтиб беришни сўрайди. Вазир афв сўраб, агар подшо бундан ибрат олишни истаса, мен шарҳлаб берай дейди:

– Бу бойқушлардан бири қизини иккинчисига бериб, ундан қалинга шу қишлоққа ўхшаш яна бир неча хароба талаб қиласяпти, иккинчи бойкуш унга жавобан: «Сен бу ҳақда асло ўйлаб ўтирма. Шоҳнинг зулмига қарагин, ғам ема. Агар подшоимиз шу бўладиган бўлса, кўп ўтмасдан харобалар шундай кўпаядики, мен сенга юз минглаб бундай хароба қишлоқларни бераман» деяпти.

Вазирнинг сўзидан подшо қаттиқ хижолат бўлибди, зулм қилмасликка, одил бўлишга қарор қилибди ва адолатли подшо сифатида шухрат қозонибди.

Яна шундай бир ҳикоя. Ўта золим бир подшо бўлган экан. Унинг кўпдан-кўп айғоқчилари бор экан. Улар кимда-ким подшони ёмонласа, дарҳол унга етказар, гийбат қиласар эканлар. Айғоқчилар ҳақиқатгўй бир мўйсафидни подшога ёмонлаб, унинг подшони ярамас, золим ва қонхўр деб атаганини айтишиптилар. Под-

шонинг ғазаби тошипти, тезда мўйсафидни топиб келишга амр қилипти. Подшонинг жаллодлигини билган мўйсафид, жонидан умид узиб, кафан кийиб борипти. Подшо:

– Мендек олий зотни, мендек шохни золим ва қонхўр деб ҳақорат қилишга қандай журъят этдинг? – деб ўшқирипти. Мўйсафид ғазаб ўти ловуллаб турган подшодан ҳам, қилич яланғочлаб турган унинг жаллодидан ҳам ҳайиқмати ва дадиллик билан айтипти:

– Мен ухлаб ётмадим, сенинг эшиитганларингдан ҳам ёмонроқ гапирдим. Ёшу қари сенинг ишларингдан таҳликада. Шаҳар ва қишлоқ сенинг зулмингдан безган. Мен сенинг қилмишларингни фош этиш билан яхши ва ёмонни ажратиб кўрсатадиган бир кўзгу бўлдим. Кўзгу сенинг айбдор сиймонг қандай бўлса, ўшандай кўрсатган экан, нега кўзгуни парчаламоқчи бўласан, ўзингни парчала. Менга яхшигина қара. Агар бу айтгандарим тўғри бўлмаса, мени дорга ос.

Мўйсафиднинг сўзлари подшога ҳақиқатан кўзгу бўлипти. У қилмишларини бирма-бир кўз олдидан ўтказиб, золимлиги ва жаллодлигига икрор бўлипти, қаттиқ афсус чекипти. Мўйсафиддан узр сўраб, унга илтифот қилипти. Эгнидан кафанин ечдириб олиб, шохона либос кийгизипти. Энди подшо ҳар қандай сўзни ҳақиқат қиласидиган, адолат билан йўл тутиб, кишиларни шодхуррам қиласидиган бўлибди.

Низомий бу ҳикояни тугатар экан, ўзини мана шу мўйсафидга ўхшатади. Дарҳақиқат, Низомий ўзи яратган мўйсафид каби ҳақиқатни айтишдан чекинмади, подшо ва амалдорларнинг даҳшатидан кўркмади, яшаган даври зулми-зўрлигини, турли иллатларини дангал ва кескин фош этди.

«Махзанул-асрор» жанри жиҳатидан XII асрнинг ўрталарида вафот этган Маждуд ибн-Одам Саноийнинг «Ҳақиқатул-ҳақойик» («Ҳақиқатлар боғи») достонига ўхшайди. Бироқ у, Низомийнинг ўзи ҳам таъкидлаганидек, гоявий мотивлари, бадиий услуги ва бошқа жиҳатдан «Ҳақиқатул-ҳақойик» ва унга ўхшаш достон-

лардан тамомила фарқ қилади. Низомий ҳатто Саноий достонининг вазнини (ҳафиғ баҳри) ҳам олмайди, «Махзанул-асрор»ни сариъ баҳрида (муфтаилун муфтаилун фоилун) яратади.

Ўрта асрнинг энг тараққийпарвар қарашларини тарғиб қилган, инсонпарварлик ғояларини куйлаган Низомий «Махзанул-асрор»ни хикматли сўзлар билан, ибратли ҳикоялар ва оригинал бадиий восита-лар билан безайди. «Махзанул-асрор» Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида фалсафий-таълимий достоннинг янги ва ажойиб намунаси бўлиб қолади. Кўп шоирлар бу достондан илҳомланиб, ўхшатишлар битадилар. Фалсафий-таълимий достон жанри хусусан буюк хамсанавислар – Хисрав Дехлавий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ююсак санъаткорлик маҳорати билан янада такомиллашди, бу жанрда янги-янги ўлмас достонлар вужудга келди.

«ХИСРАВ ВА ШИРИН»

Достоннинг тарихий ва адабий илдизлари. Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган ва қайта қайта ишланган «Хисрав ва Ширин» (Навоийда «Фарҳод ва Ширин») маълум тарихий илдизга эгадир. Хисрав 590 йилда таҳтга чиқиб, 628 йилда ўз ўғли Шеруянинг буйруғи билан ўлдирилган машҳур сосоний ҳукмронларидан Хисрав Парвиздир. Хисрав Парвизнинг ҳукмронлиги ва унинг шахсий саргузаштлари ҳақида Византия, Сурия ва Эрон тарихчиларининг асаларида маълумотлар ёзиб қолдирилган. Шу маълумотларга кўра, Хисравнинг Ширин деган гўзал ва севики хотини бўлар экан. У эронийлардан эмас экан (манбалардан баъзисида у оромий дейилса, баъзисида армани дейилади) ва аслзода табақадан чиқмаган экан. Шунга кўра, аёнлар Хисравнинг Ширинга уйланганидан норози бўлиб, Ширинни сеҳргар деб ҳисоблар эканлар. Шундай маълумот, жумладан, X аср араб тарихчиси Муҳаммад ибн-Жарир ат-Табарийнинг тарих китобида баён этилади.

Мана шу тарихий воқеалар заминида турли хилдаги ривоятлар пайдо бўлади. Тарихий манбалар ва ривоятлар асосида биринчи марта Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да достон яратади.

Низомий Хисрав ва Ширин ҳақидаги тарихий манбалар ва ривоятлар билан ҳам, Фирдавсий достони билан ҳам яхши таниш эди. Афтидан, Хисрав ва Ширин ҳақида Низомийнинг ватани – Озарбайжонда ҳам янги ривоятлар пайдо бўлган эди. Низомий буларнинг барчасидан ижодий фойдаланади, бироқ улар билан чекланиб қолмайди. У ўз олдига янги ва катта вазифалар кўяди. Достоннинг мавзу доирасини кенгайтиради, унинг сюжети ва композициясини янги воқеалар, саргузашлар ва конфликтлар асосида тамомила қайта ишлайди, образлар ҳам шунга мувофиқлашади, янги образлар, янги характерлар яратилиди ва ҳоказо.

Достоннинг қисқача мазмуни. Эронда Хўрмўз деган кекса подшо бўлиб, унинг Хисрав деган ёлғиз ўғли бор экан. Шаҳзода Хисрав подшолик қоидалари ва сипоҳийликни ҳамда турли илмларни ўрганади. Хисравнинг маҳрамлари орасида Шопур деган жаҳонгашта бир рассом бор эди. Кунларнинг бирида Хисравга малика Мехинбону ва унинг жияни гўзал Ширин ҳақида хикоя қилиб беради. Ширинга ғойибона ошиқ бўлган Хисрав Шопурдан совчи бўлиб боришни илтимос қиласиди. Шопур Арманистонга йўл олади. У Ширин сайр қилиб юрадиган боғда бир дарахтга Хисравнинг суратини илиб кўяди. Гўзал ва шиҷоатли йигитнинг суратини кўрган Ширин унга ошиқ бўлади. Пайтини топган Шопур Ширинга Хисравнинг таърифини айтиб, унинг совфа қилиб юборган узугини тақдим қиласиди. Ширин Мехинбонуга билдиримай Хисрав томонга – Мадойинга, Хисрав эса, ов баҳонаси билан Арманистонга қараб йўл оладилар. Ошиқ-маъшуқ дийдор кўриб хушнуд бўладилар. Бироқ Мадойиндан Хўрмўзнинг ўлгани ҳақида хабар келади. Хисрав шошилинч жўнайди. Узок қариндошларидан бўлган Бахром Чўбиннинг қаршилигига дуч келиб, тахтни ололмай, яна Арманистонга қайтади. Ширин Хисрав-

га уйланишдан аввал Эрон таҳтини қўлга киритиб, у ерда тартиб ва осойишталик ўрнатишини маслаҳат кўради. Хисрав ёрдам олиш учун Румга (Византия) жўнайди, Рум қайсаридан аскар олади ва қайсарнинг тақлифи-ни қабул қилиб, унинг қизи Марямга уйланиб қайтади. Хисрав таҳтга чиқади. Мехинбону вафот этади. Унинг тож-таҳти Ширинга қолади. Ширин мамлакатни адолат билан бошқара бошлайди, ободончилик ишларига катта эътибор бериб, Фарҳод деган устами ишлатиб, катта ариқ очдиради. Фарҳод Ширинни қаттиқ севиб қолган эди. Бундан рашк қилган Хисрав Фарҳодни йўқотиш пайига тушиб, Бесутун тоғини кесиб, қўшиним қароргоҳига йўл очсанг, Ширин сенга бўлсин деб «шарт» қўяди. Фарҳоднинг ҳалокатли топшириқни муваффақият билан бажо келтираётганини кўрган Хисрав, унинг олдига бир маккорни юбориб, Ширин ўлди, деб хабар етказади. Ширинни бутун қалби билан севган Фарҳод аламига чидай олмай ўзини ҳалок қиласди. Бу орада Марям ҳам ўлиб кетади. Бироқ Хисрав Исфаҳонлик Шакар деган гўзалга уйланади. Кўп ўтмай Шакар ҳам дунёдан ўтади. Энди Хисрав эс-хушини йиғиб олади, ишқ бутун қалбини ўртайди. У Шириндан кечирим сўрайди. Ширин иродаси ва саботи билан Хисравни енгади, Хисрав Шириннинг кўрсатмалари билан мамлакатда тартиб ва адолат ўрната бошлайди, ободончилик ва фаровонликка катта эътибор беради. Бироқ ошиқ-маъшуқларнинг шодиёнаси узоқ давом этмайди. Хисравнинг Марямдан туғилган ўғли Шеруя сарой амалдорлари билан бирга фитна кўтаради. Хисрав ўлдирилади. Отасининг қотили бўлган Шеруя Ширинга уйланмоқчи бўлади. Ширин Хисравга бўлган севгисини оёқ ости қилмайди. Қўл остидағи қулларини озод қиласди, бойликларини бечораларга улашиб беради ва ўзини Хисравнинг қабри устида ҳалок қиласди.

Достоннинг образлари. «Хисрав ва Ширин» ошиқ-маъшуқларнинг севги саргузаштини ҳикоя қилиш билан бирга, у инсоф ва адолат, ободончилик ва осойишталик, меҳнат ва ижодкорлик ҳақидаги достон ҳамдир. Дос-

тонда қўйилган масалалар бир-бирига қарама-қарши бўлган мақсад, ғоя, хислат ва характерларнинг, яхшилик билан ёмонликнинг, самимият билан мунофиқликнинг, садоқат билан бевафоликнинг, олижаноблик билан худбинликнинг қаттиқ тўқнашуви аспектида ёритилади. Шу тўқнашувларда образларнинг маънавий қиёфаси, уларнинг хулқ-атвори ва орзу-интилишлари шакланиб, та-комиллашиб боради, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари, ҳаёт ва кураш йўли билан индивидуаллашади.

Ширин. Достоннинг марказий образи Шириндир. У самимий ва садоқатли ёр, халқнинг осойишталиги ва мамлакатнинг ободончилиги учун курашувчи адолатпарвар хукмрон, тадбирли давлат арбоби. Шу билан бирга, у достоннинг иккинчи бош қаҳрамони Хисравни қайта тарбиялаган, уни комил киши даражасига кўтарган мураббийдир.

Ширин Хисравни самимий севади, бу севгига умрбод содик бўлиб қолади. Севги йўлидаги қийинчилклар, Хисравнинг бемаъни хатти-ҳаракатлари унинг ђродаси ва кўнгил амрини енголмайди. У ғолиб чиқиши керак. Ўткинчи эҳтирос унинг ђродасини мағлуб қила олмайди. У синовларга бардош беради. Хисравни излаб Мадо-йинга йўл олган Ширин чашмада чўмилар экан, йўловчи бир гўзал йигитни кўриб қалбida, бир лаҳза бўлса ҳам, қандайдир хис пайдо бўлади (бу йигит Хисрав эди). Бироқ Ширин эҳтиросга асир бўлмайди, йўлини давом эттириб, Хисравни излаб кетади. Хисрав эса, чашмадаги гўзални (унинг Шириналитини билмас эди) кўриб, ошиқ бўлаёзади. Ширин меҳнаткаш ва ижодкор Фарходни ҳурмат қиласи, уни қадрлайди. Бироқ унинг ишқига берилиб кетмайди. Хисрав эса, ђирдасизлик қиласи. Эҳтиросига тобе бўлади, Марямга, Шакарга уйланади.

Ширин Хисравга ион-ихтиёрини топшириб қўймайди, тиз чўкмайди, унга ялиниб ёлвормайди. Балки Хисравнинг ишқда самимий бўлиши, оқибатли ва иродали бўлишини талаб этади ва бунга эришади. Ўз ђирдасизлиги ва хатти-ҳаракатларининг ножӯялигини тушуниб, қилмишларидан пушаймон бўлган, бекарорликдан

қутулган Хисравни Ширин аввалгидан кўра зиёдароқ севади.

Ширин севги кайфиятларига берилиб кетиб, эл-юртни унумтмайди, давлат ва ободончилик ишларидан четлашмайди. У Мехинбону вафотидан кейин тахтга чиқиб, давлатга бош бўлганида адолати билан бутун эл-юртни шод қиласи, мамлакатни сув билан маъмур қилишда, ободончилик ишларида катта фаолият кўрсатади.

—Чу бар Ширин муқаррар гашт шохи,
Фурӯғи мулк шуд аз маҳ ба моҳи.
Ба инсофаши вилоят шод карданд,
Ҳама зиндониён озод карданд.
Зи мазлумони олам жавр бардошт,
Ҳама оини жавр аз давр бардошт.
Зи ҳар дарвозае бардошт боже,
Мажуст аз хона дехқоне хироже...
Раият ҳар чи буд аз даври пайванд,
Ба дину доди ўйурданд савганд...
Ният чун нек бошад подшоро,
Гуҳар хезад ба жойи гул гиёро...

Таржимаси:

...Мехинбону элинким билди Ширин,
Човукдирди халойиқ аро адлин
Улус адли била шод бўлди,
Қамуғ зиндонлилар озод бўлди.
Зулмдин йиғди золимларнинг алин,
Тутуб мазлумларнииг олди додин,
Буюрди тотғовуллар қўйди божин,
Суюргаб олмади элдин хирожин...
Раиятлар қамуғ адлинда тинди,
Экинлар унди, ҳақдин раҳмат инди...
Қачонким ният эзгу қилса элхон,
Кўп ошлиқ унар ул йил шўр ердан...¹

¹ Бу ва кейинги парчалар таржимаси XIV аср шоири Кутбнинг «Хисрав ва Ширин» идан олинди.

Ширин ўз юртидагина эмас, балки Эронда ҳам адолат ва осойишталиктининг барқарор бўлишида, ободончилик ишларида катта ташаббус кўрсатади. У Хисравни мамлакатни адолат билан бошқаришга, халқقا ғамхўр бўлишга чорлайди. Хисрав Шириннинг ўйтларига амал қиласи, мамлакатни адолат билан идора этиб, шуҳрат қозонади.

Демак, севги бобида ҳам, давлат ишларида ҳам Ширин Хисравдан доимо устунлик қиласи, унга намуна бўлади, бекарор ошикни садоқатли ошиқка, худбин подшони адолатли подшога айлантиради. Низомий Ширин образини яратиш билан хотин-қизларни хўрлаган урфодатларга шиддатли зарба беради, халқнинг орзу-армонларини ифодалайди.

Низомий яратган Ширин образи ўз ҳаёти ва қураш йўли билан, маънавий қиёфаси ва мақсад-интилишлари билан Фирдавсий Ширинидан тамомила фарқ қиласи.

Хисрав. Хисрав достоннинг жуда мураккаб бир образидир. Бу образ қиёфасида биз икки Хисравни: ишқда бекарор, ишратпараст ва золим ҳамда садоқатли ошиқ ва адолатли подшо бўлган Хисравларни кўрамиз. Икки Хисрав ўргасида узоқ ва қаттиқ кураш боради, унинг дам салбий томонлари, дам ижобий томонлари устун чиқади. У ишқка берилса, давлат ишларини унутади, давлат ишларига берилса, ишқка бепарво бўлиб қолади.

Зиддиятли хусусиятлар Хисравнинг ёш палласида туғилган эди. У вазир Бузургумид раҳбарлигида олимлардан, мураббийлардан яхши таълим олиб, жисмоний чиниккан, ақлли ва билимли йигит бўлиб ўсади. Бироқ айш-ишрат унинг иродасини, эс-хушини маҳв этади. Бир вақт отаси Хўрмўз унга қаттиқ танбех берган эди. Овга чиққан Хисрав қишлоқда бир хонадонга қўним бўлиб, май базмига ва чанг овозига берилиб кетади, шунда унинг оти ечилиб кетиб, бирорвинг экинини пайхон этади, қули бир неча бош гўрасини нобуд қиласи. Фазабланган Хўрмўз отни сўйдиради, Хисравнинг қулини боғи зарар кўрган кишига беради, чангчнинг тирноқларини кестиради, чангнинг торларини уз-

диради. Бироқ бу танбехдан Хисрав узил-кесил холоса чиқара олмади, ишратпарастлик ва иродасизлик балосидан узоқ вақт қутула олмади.

Хисрав Ширинни қаттиқ севиб қолган эди. Бироқ у ўз эҳтиросларига берилиб кетиб, дам Марямга, дам Шакарга маҳлиё бўлади. Бекарор Хисрав билан ошиқ Хисрав ўртасида узоқ ва қаттиқ кураш давом этади. Севги эҳтиросни енгади. Шириннинг таъсири ва матонати билан ошиқ Хисрав бекарор Хисравдан ғолиб чиқади. Хисрав Ширинга шунчалик меҳр ва эҳтиром билан ёндашадиким, ўлими олдида сув ичмоқчи бўлади, бироқ мадори етмайди, ухлаб ётган Ширинни безовта қилишга қўзи қиймайди. Чунки у энди кишиларга бефарқ қаровчи худбин эмас, балки мушфик ва меҳрибон одам, янги Хисрав эди.

Шоҳ Хисрав қиёфасида ҳам катта ва туб ўзгаришлар рўй беради. У Шириннинг таъсири билан раиятпарвар хукмронга айланиб, эл-юрт учун қайғуради, унинг осойишталиги учун курашади. Бир вақтлар Фарҳод каби мўъжизакор устани рашки ва истибдоди билан мунофиқона ҳалок қилган Хисрав, энди кишиларнинг ҳаёти ва тақдирига ғамхўрлик билан ёндашади, кўл остидаги амалдорларига: қон тўкманг, ёмон ишларга интилманг, фуқаро сиздан шикоят қилмасин, эл-юрт хароб бўлмасин, элга ситам қилувчиларга нисбатан шафқатсиз жазо берилади деб мурожаат қиласди.

Шундай қилиб, Хисрав қайта тарбияланади. У Ширин қаторидан ўзига муносиб ўрин олади. Низомий салбий Хисрав образи билан ўз давридаги хукмронларни танқид қилса, ижобий Хисрав образи билан уларни мана шу Хисравдан ибрат олишга чақиради. У ўгит ва панднасиҳат билан хукмронларни адолатли қилиш мумкин деб хисоблайди.

Низомий яратган Хисрав образи ҳам Фирдавсий яраттан образдан тубдан фарқ қиласди.

Фарҳод. Фарҳод достоннинг бош қаҳрамони бўлмаса ҳам, у воқеаларнинг ривожида, асада қўйилган масалаларни ёритиш ва ҳал этишда катта ўрин тутади. Фарҳод меҳнаткаш ва ижодкор, олим ва донишманд,

ошиқ ва вафодор киши. Шопур сут оқувчи ариқ ва катта ҳовуз барпо қилмоқчи бўлган Ширинга Фарҳодни тавсия қилиб, унинг таърифида бундай дейди:

...Ки ҳаст ин жо муҳандис марди устод,
Жавоне номи у фарзона Фарҳод.
Да вақти ҳандаса ибратнамое,
Мажастидону Үқлидискуюшое.
Ба теша чун сари санъат бихорад,
Заминро мурғ бар моҳ ногорад.
Тавон ҳар санъате кардан ба тартиб,
Зи рўйи ҳандаса, н-аз роҳи таркиб.
Ба устоди чунин корат барояд.
Ба дин чашма гул аз хорат барояд.
Бувад ҳар кор бе устод душвор,
Наҳуст устод бояд в-он гаҳе кор...

Таржимаси:

...Айтти мунда бор бир яхши устод,
Анинг оти эрур фарзона Фарҳод.
Билушур эрдим анинг бирла ошну
Билур ул ҳандаса илмини эзгу.
Қачонким тешасин илкига олғай,
Тош узра мендан ортуқ нақш қилғай.
Қилиб кўргузгай ул юз турлу санъат,
Қаю ёндин тесанг, бор анда қувват.
Ул устодлик била ишинг битургай,
Осонлик била мунда сут кетургай.
Бўлур устодсиз иш барча душвор,
Бурун устод, андин сўнг иш, эй ёр...

Фарҳод кишиларнинг мушкулини осон қилиш, эл-юртни сув билан таъмин этиш учун ишга киришади, мўъжизалар кўрсатади ва қисқа вақт ичидаги сут оқар ариқ ҳам, катта ҳовуз ҳам тайёр бўлади. Кишиларнинг асрий орзузи, сувга эҳтиёжи ушалади. Ширин ва бутун эл-юрт Фарҳодни ардоқлайди, унга таҳсин ўқийди. Бироқ худбин ва шуҳратпараст Хисрав бу улуг инсоннинг қадр-қимматига етмайди, унинг ҳаётига тузоқ қўяди.

Фарҳод — самимий ошиқ. Ширинга бўлган севги Фарҳоднинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади, у севгилисининг хоҳиши билан янги мўъжизалар бунёд қилишга шайланади. Бироқ Фарҳод мураккаб зиддијатларга ва даҳшатли тўқинликларга дуч келади. У Шириннинг Хисравни севгани ва бу севгидан воз кечолмаслигини билади. Бироқ Ширинни унуголмайди, чунки у Хисравдек бекарор эмас. Фарҳод худбин ва даҳшатли Хисравга тўқнаш келади. Хисравнинг баландпарвоз сўзлари ҳам, дўй-пўписалари ҳам Фарҳодни енголмайди. Хисрав билан бўлган мунозарада Фарҳод ғолиб чиқади:

Наҳустин бор гуфташ: — к-аз кужои?
Бигуфт:— Аз дори мулки ошнои.
Бигуфт:— Он жо ба санъат дар чи кўшанд?
Бигуфт:—Андуҳ харанду жон фурӯшанд.
Бигуфто — Жон фурӯши дар адаб нест,
Бигуфт:—Аз ишқбозон ин ажаб нест.
Бигуфто:— Ошиқи аз дил бадин сон?
Бигуфт:—Аз дил ту мегўйи, ман аз жон.
Бигуфто:— Ишқи Ширин бар ту чун аст?
Бигуфт:— Аз жони ширинам фузун аст.
Бигуфто:—Ҳар шабаш бини ту дар хоб?
Бигуфт:—Оре, чу хоб ояд кужо хоб?
Бигуфто:— Дил зи меҳраш кай куни пок?
Бигуфт: Он гах, ки бошам мурда дар хок...
Бигуфто:— Дўсташ аз табъ бигзор!
Бигуфт:— Аз дўстон н-ояд чунин кор.
Чу ожиз гашт Хисрав дар жавобаш,
Наёмад беш пурсидан савобаш.
Таржимаси:
Бурун сўрди:—Не ерликсан,тию сан?
Айитти:— Ошиқлар шаҳридан ман.
Айитти:—Онда не санъат қилтурлар?
Айитти:— Жон сотиб қазғу олурлар.
Айитти:— Жонни сотмоқлик хато ул,
Айитти:— Ишқ йўлинда ҳам раво ул.

Айитти:— Кертиму ошиқ эрурсан?
Айитти:— Бор кўзунг охир кўрурсан.
Айитти:— Не қадар севгунг сан они?
Айитти:— Сўзга сиғмас ҳеч баёни.
Айитти:— Кўрдунгми (ул) кун тек жамолин?
Айитти:— Бале, кўрдум хаёлин.
Айитти:— Мехридин бўлғаймусан пок?
Айитти:— Магар бўлсам ўлуб хок...
Айитти:— Кеч кўнгул, ул-дўстни қўйғил:
Айитти:— Дўстдин келмас бу иш (билил)...
Жавоблар эш(и)ту Хисрав бўлди ожиз,
Айитти:— Осиғи йўқ не сўзласабиз.

Фарҳодни маънавий томондан енголмай ожиз қолган Хисрав, уни жисман енгмоқчи бўлади. Кўкка тирмашган Бесутун тоғларини кесиб йўл очишни буюради. Фарҳод бу ҳалокатли ишни ҳам муваффақият билан амалга оширади. Бироқ Хисрав ваъдасига вафо қилмайди. У маккорни ишга солади. Фарҳод ўзини ҳалок этади. Бироқ Фарҳоднинг ўлими унинг мағлубияти эмас, балки фожиаси эди, Хисравнинг ғалабаси эса, аслида, унинг ожизлиги ва мағлубиятининг ифодаси эди.

Шундай қилиб, гарчи Фарҳод асарнинг бош қаҳрамони даражасига кўтарилимаган бўлса-да, у достоннинг марказий образи Ширин қаторидан ўрин олади, ўз фазилатлари билан бу образни тўлдиради ва бойитади, Хисравнинг салбий томонларини очиб ташлайди.

Меҳнат, ижодкорлик ва самимий севгининг тимсолили бўлган Фарҳод образи Фирдавсийнинг «Хисрав ва Ширин»ида йўқ.

Мехинбону. Мехинбону (Шомира) адолатли идеал хукмрон образи, ақл ва донишмандликнинг тимсолидир. Мехинбону Арманистон ўлкасини уддабуронлик билан идора қиласи, мамлакатнинг обод бўлиши ва элъортнинг осоиишталиқда яшashi учун куч-куватини аямайди.

Мехинбону — меҳрибон ва мушфиқ аёл. У жияни Шириннинг тарбияси ва тақдирига катта эътибор беради.

ди. Ширин саройдаги ўн оқила қиз билан бирга ўсади, турли илмларни ўрганади, оқила Мехинбонудан давлатни бошқариш ишлари бүйича таълим олади. Мехинбону Ширин билан Хисрав ўртасидаги севгига бефарқ қараб қололмайди. У Шириннинг баҳт-саодатини истайди. Катта ҳаётий тажрибага эга бўлган Мехинбону Ширинга нисбатан Хисравнинг ижобий ва салбий хислатларини равшанроқ ва тўлароқ кўради. У Ширинга насиҳат қилиб, эҳтиросга берилмасликка чақиради. Хисрав бекарорликдан қутулиб, садоқатли бўлса ва давлатни адолат билан бошқарсагина Ширинга муносиб ошиқ бўла олади деб ҳисоблади.

Мехинбону Ширин образини тўлдириб, уни мукаммаллаштиргани каби, Ширин ҳам Мехинбону образини тўлдиради, мукаммаллаштиради. Чунки Шириннинг барча фазилатлари айни чоқда Мехинбону тарбиясининг самараси эди. Мехинбону образи Низомийнинг хотин-қизларга нисбатан инсонпарварлик қарашларини янада тўлдиради, мукаммаллаштиради.

Низомий Ширин образини яратишда севикли рафиқаси Офокдан катта илҳом олган бўлса, ажойиб давлат арбоби Мехинбону образини яратишда Грузиянинг машҳур аёл ҳукмрони Тамарадан илҳом олади.

Мехинбону ва, худди шунингдек, Шопур образлари Фирдавсийнинг «Хисрав ва Ширин» ида бўлмаган янги образлардир.

Шопур. Шопур уста рассом, олим ва, шу билан бирга, беғараз ва садоқатли дўстdir. У Хисрав ва Ширинларнинг севгисига ҳомийлик қиласи. Уларнинг мурод-мақсадларига эришишлари учун қўлидан келган ёрдамияни аямайди, мушқул воқеалар ва кўнгилсиз ҳодисалар рўй берганда ҳам умидсизликка тушмайди, дўстлик аҳд-паймонидан қайтмайди. Шопурнинг бу фазилатлари ҳамма нарсадан ҳам ўз шахсий манфаатини устун кўювчи худбин, мунофиқ ва тамагир зодагонларнинг кирдикорларига қарама-қарши қўйилади. Шопур образининг асосий қиммати ҳам шунда.

Шеруя. Шеруя хукмрон синф вакиллари салбий хусусиятларини ўзида тўплаган шуҳратпараст, худбин, мол-дунё ва мансаб учун ҳар қандай ёвузлиқдан қайтмайдиган шаҳзодадир. У мамлакат ва эл-юртнинг баҳт-саодати билан қизиқмайди, қандай бўлмасин тоҷ-тахтга эга бўлишга, айш-ишратда яшашга интилади. У шу мақсад билан ҳатто ўз отасига ҳам қотиллик қиласди, зўрлик ва ҳийла-найранг билан тоҷ-тахтни эгаллаб олади. Ишқ-муҳаббатдан бехабар бу шаҳзода Ширинга –ўгай онасига «ошиқлик» даъвосини қиласди. Шеруя ва унинг атрофидаги исёнчи амалдорларнинг зулм-зўри билан мамлакат ва эл-юртнинг бошига яна қайтадан оғир кунлар тушади, ободонлик ишлари барбод бўлади. Ширин ҳам, Хисрав ҳам ҳалок бўладилар. Худбинлик ва шуҳратпарастликнинг оқибати шунга олиб келади. Бинобарин, Шеруяларнинг разиллигига хотима бериш лозим, уларни жиловлаш керак. Бундай хулоса ўзаро урушлар, адватлар кучайиб, мамлакат ва эл-юрт учун кўп баҳтсизликлар келтирган Низомий даври учун ғоятда муҳим ва ғоятда тараққийпарвар бир хулоса эди.

«Махзанул-асрор» да ўз фалсафий-таълимий қарапашларини панд-насиҳат ва ҳикматли сўзлар тарзида баён этган Низомий «Хисрав ва Ширин»да мавзуни образларнинг саргузашти орқали ёритади. У образларнинг аҳамиятини бевосита ҳаётий масалалар билан боғлайди, инсоннинг қалби ва характерини унинг барча мураккабликлари, зиддият ва тўқнашувлари билан бирга очади. Шу жиҳатдан қараганда, Низомий яратган Ширин, Хисрав ва Фарҳод каби образлар фақат озарбайжон адабиётидагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ ҳалқлари адабиётида ҳам янги ва йирик адабий ҳодиса бўлган эди.

«Хисрав ва Ширин» достонини Низомий ҳазаж баҳрида (мафоилун мафоилун фаулун) ёзган.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

«Лайли ва Мажнун» жаҳон адабиётида энг мунгли ва аламли севги қиссаларидан биридир. У Шарқ ўлкаларида шу даражада кенг тарқалган ва шуҳрат қозонганки, шу

жиҳатдан қараганда, ҳатто Ғарб адабиётининг энг ажо-ийиб ёдгорликларидан бўлган «Ромео ва Жульєтта» ҳам у билан тенглаша олмайди, деган эди И.Ю.Крачковский.

«Лайли ва Мажнун» узоқ тарих ва тадрижий такомилга эга. У қадимги араб қабилаларида вужудга келди, Эрон, Ўрта Осиё, Кавказ, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларга тарқалди, ҳалқ оғзаки ижодидан ва ёзма адабиётдан кенг ўрин олди, қайта-қайта ишланди, Низомий, Хисрав Дехлавий, Навоий ва Фузулий каби буюк сўз санъаткорларининг қалами билан янада кенгроқ шуҳрат қозониб, жаҳон адабиётининг ўлмас обидаларидан бири бўлиб қолди.

Лайли ва Мажнун ҳақидаги ривоятлар академик И.Ю.Крачковский кўрсатганидек, VII асрнинг охирларида пайдо бўла бошлайди. Оғзаки равишда пайдо бўлган бу ривоятлар кейинчалик ёзма асарларга ҳам киради. Бироқ ҳали улар композицион тарқоқ, ўзаро узвий боғланмаган ривоятлар эди, мукаммаллашган бадиий асар тусини олмаган эди.

Лайли ва Мажнун ҳақидаги ривоятларни хикоя қи-лувчи энг эски манбалардан бири Ибн-Қутайба (889 йилда вафот этган)нинг «Китобуш-шеър ва шуаро» асариdir. Шу манбага кўра, Мажнуннинг асл номи Қайс ибн-Муод (бошқа вариантга кўра, Қайс ибн-Мулавваҳ) бўлиб, у Бани Жаъд қабиласидан келиб чиққан экан. Қайс ўз қабиласидан Лайли дегаи қиз билан тuya боқар экан. Бу икки ёш бир-бирини қаттиқ севиб қолипти. Бироқ узоқ вақт севгилисига эришолмаган Қайс телбалиниб, кишилардан ётсираб, сахрога чиқиб, ҳайвонлар билан дўстлашипти.

Новфал ибн-Мусахик деган киши Қайс воқеаларини эшитиб, уни излаб кетади. У Қайсни топиб, кийинтиради, у билан сухбатлашмоқчи бўлади. Бироқ бу фойда бермайди. Новфал Лайли ҳақида сўз очади, шундагина Қайс эс-хушига келади. Новфал Қайсга ёрдам бериб, уни мурод-мақсадига етказмоқчи бўлади. У Лайлилар қабиласига боради, бироқ рад жавобини олади. Мажнуннинг отаси Лайлининг отасини кўндиришга уринади. Бу ҳам фойда бермайди. Отаси Мажнунни ишқ

эхтироси совисин деб Маккага олиб боради. Бу ҳам кор қилмайди. Шу орада Лайлини бошқа бир кишига берадилар. Буни эшитган Қайс тамомила эс-хушидан оғиб қолади. У яна саҳрога чиқиб кетиб, вахший хайвонлар билан бирга яшайди. Телбалигига қарамай, Қайс Лайли ҳақида чиройли қўшиқлар тўқииди, ҳатто бир йигит бу қўшиқларни ёзиз ҳам олади. Қайсга маълум бир жойга овқат олиб келиб қўяр, у очиққанида келиб еб кетар экан. Қайс у жойга келмай қўйипти. Учинчи куни кишилар уни излай бошлаптилар ва тошлокда унинг мурдасини топибдилар.

Шунга яқин ривоят Абул Фарож ал-Исфаҳоний (897–967) томонидан ҳам ҳикоя қилинади. Абул Фарож оғзаки ва ёзма манбаларни шарҳлайди, у бир неча янги ҳикоялар келтиради. Шундай ҳикоялардан бирида айтилишича, Мажнун учун Лайлидан кўра гўзалроқ ҳеч ким ва ҳеч нарса йўқ экан. Бироқ кейинчалик кийик унга Лайли гўзаллигини эслатувчи бир рамз бўлиб қолипти. Кунлардан бир кун бўрининг бир кийикка ташланиб, уни ёрганини кўрган Мажнун қаттиқ ғазабланиб, жонжахди билан бўрини ўлдириб ташлапти. Яна бир куни Мажнун икки овчининг бир кийикни тутиб кетаётганларини кўрипти. У овчиларга ялиниб-ёлворипти, уларга қўй бериб, кийикни озод этипти.

Абул Фарож Мажнун шахсияти ҳақида ҳам маълумотлар беради. Айрим манбаларга кўра, бир эмас, бир неча Мажнун ўтган бўлса, бошқа манбаларга кўра, аслида, Мажнун деган киши ўтмаган. Уммовийлар сулласидан чиққан бир йигит ўз қариндошларидан бир қизни севиб қолади, унга атаб шеърлар яратади ва севги эхтиросидан хижолат чекиб Мажнун ҳақидаги ривоятни ўйлаб чиқаради. Бошқа манбаларда ҳам шундай маълумотлар бор.

Мажнун тарихий шахсми ёки йўқми, ундан қатъи назар, биз VII асрнинг охирларида Мажнун номига нисбат берилган шеърлар ва турли ривоятлар пайдо бўла бошлаганини кўрамиз. XII асрда Абу Бакр ал-Волибий деган киши Мажнун номига нисбат берилган шеърларни де-

вон қилиб тузади, уларга шархлар беради ҳамда шеърларни Мажнун ҳақиқидаги ривоятлар сюжетига киритади. Бу асар Мажнун ҳақиқидаги бир қисса тусини олади. Абу Бакр ал-Валибий қисссасида аввалги ривоятларнинг мазмуми деярли сақланиб қолган. Унда фақат айрим кичик ўзгариш ва янги эпизодлар бор. Масалан, қадимги ривоятларда Лайли ва Мажнун түя боқиб юрганларидан бир-бирларини севиб қолышса, бу қиссада қўшимча равишда Мажнун қадимги ривоятларни ҳикоя қилиб бериш билан Лайлини ўзига мафтун этади дейилади. Лайли ва Мажнуналарнинг севишганини эшитган Лайлининг отаси Султонга шикоят қилади: Султон Мажнунни қаттиқ таъкиб этади. Мажнуннинг ўлими ҳам бу қиссада бирмунча бошқачароқ тарзда баён қилинади. Мажнун икки суворийдан Лайлининг ўлганини эшиштади, улардан Лайлининг қабрига олиб боришни илтимос қилади. У Лайлининг қабрига ташланади, шу бўйи узоқ ётиб қолади, ўлади. Қиссада бошқа янгиликлар ҳам бор. Мажнун шеърлари, Лайли ва Мажнун ривоятлари ва, айниқса, Абу Бакр ал-Валибий тузган девон-қисса Шарқ ўлкаларида кенг тарқалган ва шухрат қозонган эди. Низомий достони учун мана шу манбалар, хусусан, ал-Валибий тузган китоб асос бўлиб хизмат қилди. Лекин Низомий қадимги ривоятлар билан кифояланиб қолмади. У Лайли ва Мажнуналарнинг фожиали саргузаштини ўзи яшаган муҳит аспектида қайтадан ишлаб чиқди, қиссани ғоявий-бадиий юксак ва мукаммал бир достон даражасига кўтарди.

Низомий достонининг қисқача мазмуни. Бани Омир қабиласида бир бадавлат киши бўлар экан. У кексайган чоғида тилаб-тилаб бир ўғил кўрипти. Болани Қайс деб атаптилар. У гўзал ва жуда ақлли бола бўлиб ўсипти. Ўн ёшларида мактабга бериптилар.

Мактабда у Лайли деган қиз билан севишиб қолипти. Буни эшитган Лайлининг отаси уни мактабдан чиқариб олипти. Жудолик уларни қаттиқ эзипти. Қайс ишқ дарди ва жудолик алами билан баъзан эс-хушини йўқотар, Лайлига атаб шеърлар куйлар экан. Кишилар уни «Маж-

нун» (телба) деб атаптилар. Қайснинг отаси Лайлига совчи бўлиб борипти. Бироқ Лайлининг отаси Мажнун совчиларига рад жавобини берипти. Ноилож қолган ота яқинларининг маслаҳати билан Қайсни Маккага олиб борипти. Қайс отаси уқтиргандек, «ишқдан куткар» деб эмас, балки «ўла-ўлғунча ишқим билан бирга бўлай» деб илтижо қилипти. Маккадан қайтиш йўлида Мажнун Надж тогига қочиб кетиб, кишилардан, уларнинг таъналаридан йироқлашипти. У тоғ-даштда, ҳайвонлар билан бирга яшапти. Новфал номли бир давлатманд ва лашкарбоши Мажнун билан танишиб, унга ёрдам беришга азм қилипти. У Лайлининг отасига мурожаат қилган экан, рад жавобини олипти. Шундан кейин жанг билан бўлса ҳам, Лайлини Мажнунга олиб бермоқчи бўлипти. Бироқ Лайлининг отаси енгилганим билан ҳам қизимни Мажнунга бермайман, уни ўлдираман депти. Буни эшитган Мажнун Новфалдан урушни тўхтатишни илтимос қиласди. Мажнуннинг дард-алами кучаяди. У бир бор бўлса ҳам Лайлининг дийдорини кўргиси келади. Тиланчи бир хотиннинг ёрдами билан бўйнига кишан солиб, девона қиёфасига кириб Лайлилар масканига боради. У Лайлини кўриши билан дард-алами кучаяди, телбаланиб, кишанни узиб, дашт-тоққа қочади. Лайлини зўрлаб бани Асад қабиласидан бўлган бадавлат Ибн-Саломга берадилар. Мажнуннинг ота-онаси ягона фарзандларининг ҳажри ва дарди билан қаттиқ қайғурадилар. Даشتга бориб уни олиб қайтишга урина дилар. Бироқ бу натижа бермайди. Мажнун ҳайвонлар орасида қолади, лекин ҳамон Лайлига атаб шеърлар куйлайди. Бу шеърларни бағдодлик Салом деган киши ёзib олиб кетади. Мажнуннинг ота-онаси ғам-алам билан ўлиб кетадилар. Буни эшитган Мажнун кечалари ни ота-онасининг қабрида, кундуз кунлари тоғ-даштда ҳайвонлар орасида ўтказади. Ибн-Салом ўлиб кетади. Мажнуннинг ҳажрида юрак-бағри эзилган Лайли ҳам вафот этади. Лайлининг вафотини эшитган Мажнун унинг қабрига боради, ўзини ташлайди ва ўша ерда жон беради.

Образлар. Низомий «Лайли ва Мажнун» достони билан мухитнинг ярамас урф-одатларини, шахс эркининг поймол этилишини қаттиқ танқид килади, Лайли ва Мажнунларнинг мусибатли саргузашти ва фожиали тақдири билан ўз замонасининг мудҳиш хаёт манзараларини тасвирлайди.

Достоннинг бош қаҳрамонлари Қайс ва Лайлидир. Қайс гўзал, ниҳоятда ақлли ва одобли йигит. У Лайлини бутун вужуди билан севади. Лайли билан турмуш қуриб баҳтиёр бўлишни истайди. Бироқ уни Лайлидан жудо қиладилар. Лайли мактабдан чиқариб олинади, чор деворга қамалади. Қайс учун Лайлини кўриш ва у билан бирга бўлишнинг ортиқ иложи қолмайди. Отасининг совчилиги натижা бермайди. Қайс Лайлини унугулмайди, бошқага кўнгил қўйиш ҳатто унинг хаёлига ҳам келмайди. Ахир, у Хисрав эмас. Лайли унинг севгилисиги на эмас, балки ҳаёти ҳам. Қайс эзилади, ишқ ва ҳижрон унинг қалбини ўртайди. У ўзининг эс-хушини олдиради. Севгининг моҳиятини, фироқнинг дардини тушуммаган кишилар Қайсни Мажнун деб атай бошлайдилар. Кишиларининг таънаси ва дашномига йўлиқкан Қайс тоғ-даштдан ўзига маскан, ҳайвонлардан дўстлар топади. Лайлиниг отасига ўҳшаш кишилар ундан ор қилиб нафратланадилар-у, лекин йиртқич ҳайвонлар Қайсга меҳр кўядилар, Қайс ўзлигини унугтаёзади, бироқ барibir Лайлини унугулмайди, унинг шаънига атаб шеърлар тўқиди, қабри устида жон беради.

Қайс – баҳтсиз ошиқ. Қайс – пассив. У севгилиси висолига эришиш учун кураш олиб бормайди. Бироқ уни булар эмас, балки яшаган мухити, Лайлиниг отаси каби инсоннинг қалби ва қадр-қимматини тушунмайдиган худбин ва зўравон кишилар баҳтсиз қилган эди. Низомий шу масалани очиш ва Лайлиниг отаси каби худбин кишиларга қарши нафрат тошларини ёғдириш учун ошиқ – Мажнун образини ошиқ – Хисрав ва Фарҳод образларига нисбатан бошқача планда яратди.

Лайли ташқи қиёфаси билан ҳам, хулқ-автори билан ҳам ниҳоятда гўзал эди. У Қайсни чин қалбидан севади

ва унга бир умр вафодор бўлиб қолади. Отасининг зўри билан Ибн-Саломга никоҳ қилинса ҳам, уни мурод-мақсадига етказмайди. Лайли Қайсни, у эс-хушини йўқотган кезларда ҳам, унутмайди. Қайснинг телбалигига самимий севги йўлидаги тўғаноқлар сабаб эканини тушунади. Лайли қалби тош отасининг ёвузлиги қурбони бўлади. Лайли фожиаси – ҳақ-хуқуқи поймол қилинган минглаб Лайлиларнинг фожиаси эди. Низомий Лайли фожиасини тасвирлаш билан бу фожиага сабаб бўлган қонун-қоидаларга, урф-одатларга қарши исён кўтаради.

Новфал – олижаноб инсон. У кишиларнинг мушкулини осон қилиш, дардига дармон бўлиш учун қўлидан келган ёрдамини аямайдиган мард, паҳлавон ва сахий бир киши.

«Лайли ва Мажнун»да бир неча оталар образи ҳам яратилган. Улар ўз индивидуал хусусиятлари билан гавдаланадилар. Қайснинг отаси – мушфиқ ва фарзандига меҳрибон киши. У ўғлининг истак-орзусини амалга оширишда бор имкониятларини ишга солади. Бироқ у чорасиз бўлади. Ўғлининг ғам-аламида дунёдан ўтиб кетади. Лайлининг отаси – мустабид, худбин ва жоҳил одам. У қизининг ҳам, бошқаларнинг ҳам истак-орзуси билан хисоблашмайди. Ўзининг шахсий обрўйи ва манфаатини ҳаммадан устун билади. Қизини унинг севгани Қайсга эмас, балки давлатманд Ибн-Саломга беради. У қайсарлиги ва мустабидлиги билан кўп даҳшатли фожиаларга сабаб бўлади. У – қотил. Лайлининг ғунчалигида сўлиб, ўлиб кетишига ҳам, Қайснинг мажнун бўлиши ва фожиали ўлимига ҳам, Қайснинг ота-онаси фарзанднинг ҳажри ва доғида қон ютиб, бемурод ўлиб кетишлирига ҳам – у сабабчи.

Достондаги оталардан яна бири – Низомийнинг ўзи. У ўғлига насиҳат билан мурожаат қиласар экан, уни яхши фазилатларни эгаллашга, илм-хунар ўрганиш ва ўз билимларини такомиллаштиришга, мансабга ва сарой шоирлари доирасига киришга интилмасликка чакиради.

Достоннинг ғоявий-бадиий аҳамияти - «Лайли ва Мажнун» ўрта асрнинг инсонни хўрловчи ва таҳқир этувчи эътиқод ва урф-одатларига қарши, инсонпарварлик ғояларини куйловчи, шахс эрки, унинг севги ва оила ҳуқуқини химоя қилувчи достондир. «Лайли ва Мажнун» — фожиали достон. Лайли ва Мажнуннинг фожиаси уларнинг мана шу фожиасига сабаб бўлган ўрта аср разолатига қарши нафрат ва ғазаб ҳисларини уйғотади. Ошиқ-маъшуқларнинг мусибатли саргузашти ва ҳалокати китобхонларни севгидан воз кечишга, ундан юз ўгиришга эмас, балки севгини қадрлаш ва унга муносиб бўлишга, садоқатли ва вафодор бўлишга чакиради. Шунга қўра ҳам, Низомийнинг ўзи бу ишқий достоннинг таъсир кучи ҳақида бундай деган эди:

Хонандааш агар фасурда бошад,

Ошиқ шавад, ар намурда бошад.

(Бу достонни ўқувчи киши қалби сўлган бўлса ҳам, агар мурда бўлмаса, ишққа берилиб, ошиқ бўлиб кетади.)

Низомий бу ишқий-фожиавий достонни яратишида араб ривоятларида барча асосий эпизодлардан фойдаланди. Бироқ араб ривоятларидағи эпизодлар тарқоқ, бир-бири билан узвий боғланмаган эди. Низомий эса, Лайли ва Мажнун қисссасини сюжет ва композиция жиҳатидан мукаммаллашган бир достон дараҷасига кўтарди. У араб ривоятларидан ижодий фойдаланди, Лайли ва Мажнунлар қисссасини ўз даври билан яқинлаштириди, уни ўрта асрнинг поэтик овозига айлантириди. Ривоятларда Лайли ва Мажнунларнинг оталари сахродаги қабила бошликлари сифатида гавдаланса, Низомий достонида ўз моҳияти билан ҳукмрон сифатида гавдаланадилар. Ривоятларда Лайли ва Мажнун бир-бирини сахрова тuya боқиш билан шуғулланиб юрганларида севиб қолишса, Низомий достонида улар мактабда ўқиб юрганларида севишиб қоладилар. Худди шунингдек, қаҳрамонларнинг портрети, кийим-кечаги, урф-одатлари, ҳашаматли бинолар тасвири, Мажнуннинг юлдузлар билан сухбати, илм-фанга доир ўринлар ва бошқа-бошқалар Лайли ва Мажнун

қиссасини қадимги араб саҳролари ва қабилалари заминидан XII аср Озарбайжон заминига, муҳитига олиб киради.

Ривоятларда воқеалар етарли ривожланиб бормайди, шунинг оқибатида, Мажнун бирмунча туссиз ва схематик образ бўлиб қолади. Низомий достонида эса, воқеа ҳам, образлар ҳам ривожланиб боради. Китобхон ақлли ва одобли йигит Қайснинг бошига оғир кунлар тушгани, унинг таҳқирланиб, . Мажнун деб аталгани ҳамда Мажнун фожиасининг сабабиятини тўла англаб олади. Шунинг учун ҳам, ривоятлардаги Мажнун асосан ачиниш ҳиссини уйғотса, Низомий достонидаги Мажнун ачиниш ҳисси билан бирга золимларга ва худбинларга қарши нафрат ва ғазаб ҳам уйғотади. Мажнун образи Низомий тасвирида комил бир шоир – ғазалхон образи ҳамдир. Унинг Лайлига атаб куйлаган ғазалларида шу жанрдаги кўп шеърларда куйланган севгининг завқи, висол иштиёки ва ҳижрон аламлари мужассамлашади. Низомий қаҳрамонларининг ички кечинмаларини моҳирлик билан тасвирлаб, мавзунинг моҳиятини тўлароқ очишга мұяссар бўлади. Пейзаж ва портрет тасвири, шоирнинг лирик чекинишлари достоннинг гоявийбадий қимматини янада оширади.

Низомий «Лайли ва Мажнун» достонини ҳазаж баҳрида (мағоилун мағоилун фаулун) ёзди.

«ҲАФТ ПАЙКАР»

Композицион тузилиши. «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») ўз композицион тузилиши билан Низомийнинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қиласи. У халқ эртаклари каби «ҳикоя ичиди ҳикоя» усулида яратилган. «Ҳафт пайкар» Баҳром ҳақидаги қолипловчи ҳикояни ва унинг композициясига кирган етти гўзал ҳикоясини ҳамда етти маҳбуснинг саргузаштини ўз ичига олади. Етти шоҳнинг: Ҳинд, Чин, Хоразм, Славян (Русь), Мағриб (Шимолий Африка), Румо ва Эрон шоҳларининг қизларига уйланган Баҳром уларнинг шарафига қаср қурдиради.

У ҳафтанинг етти кунини мана шу етти қасрда ўтказиб, етти маликадан етти ҳикоя эшитади. Севги, садоқат, мардлик ва химмат каби масалаларга бағишланган бу етти ҳикоянинг ҳар бири ўз мустакил сюжети ва композициясига эга бўлиб, улар Баҳром саргузашти воситаси билан достоннинг умумий композицион тўқимасида мужассамлашадилар. Етти ҳикоядан сўнг Баҳромнинг саргузаштлари давом этади. У бир чўпоннинг донишмандона сўзлари туфайли вазири — Ростравшанинг хиёнати ва жабр-зулмини билиб олади. Ростравшанин зиндан килиб, унинг жабр-ситами билан зинданга ташланган маҳбусларни озод этади. Етти маҳбус Баҳромга ўз саргузаштини ҳикоя қилиб беради. Бу саргузаштлар етти маликанинг ҳикояларидан тубдан фарқ қиласи. Шундан сўнг асар яна Баҳромнинг саргузашти билан тугайди.

Баҳром ҳикоясининг қисқача мазмуни. Эронда Яздинурд деган бир подшо бўлиб, у зулм-зўрлиги билан эл-юртнинг, ҳатто сарой аёнларининг ғазабига гирифтор бўлган экан. Яздинурд ягона фарзанди Баҳромнинг ҳаётига суиқасд қилинишидан хавфсираб, уни ўзига қарам бўлган Яманга юборган экан. У Яман шохи Нўймоннинг қўл остида тарбияланипти. Яманнинг обҳавоси Баҳромнинг сиҳатига ёмон таъсир қила бошлапти. Нўймон Симнор деган меъморни ишлатиб, Баҳром учун тоғ бағрида Хаварнақ деган мухташам ва ажойиб бир қаср бино қилдирипти. Қаср осмоннинг рангини акс эттирап ва ҳар куни ўз тусини уч марта ўзгартириб турар экан. Нўймон Симнорни тақдирлапти. Бироқ Симнор мен бундан ҳам гўзал қаср куришим мумкин деган экан, Нўймон шуҳратпарастлик ва баҳиллик қилиб, Симнор бундай қасрни бошқа бирор подшога қуриб бермасин деб, уни ўзи бино қылган қасрнинг минорасидан ташлатипти. Кейин Нўймон адолатсизлик қилганини тушунипти, гунохини ювмоқчи бўлиб, тарки дунё қилиб, чўл-биёбонга бош олиб кетипти. Тож-тахт унинг ўғли Мунзирга қолипти. Мунзир Баҳромни яхши тарбиялапти, унга араб, форс ва грек тилларини, турли илмларни ўргатипти, шижоатли ва ҳарбий ишларга моҳир

бир киши қилиб етиштирипти. Баҳром жуда довюрак ва паҳлавон экан. У кунлардан бир кун бир ўқ билан гўр деган хайвонни (ёввойи эшак) отиб йикитипти ва унга ташланган шерни ўлдирипти. Улар бу воқеани тасвirlаб, Хаварнақ деворига сурат солиптилар. Баҳром яна кўп қаҳрамонлик саргузаштларини бошидан кечирипти.

Баҳром Хаварнақ қасрининг ҳалигача кўрмаган бир хонасига кирса, унинг деворида ўзи ва атрофи етти гўзал билан ўраб олинган суратни кўрипти. Баҳром жуда та-ажжубланипти, бу хонани қулфлаб, унга киришни ман этипти.

Шу орада Яздигурд вафот этипти. Баҳромнинг шоҳ бўлишини истамаган амалдорлар Яздигурднинг ўрнига унинг узоқ қариндошларидан бўлган бир кекса киши-ни шоҳ кўтариптилар. Баҳром Мунзирнинг кўмаги би-лан катта қўшин тузиб, Эронга йўл олипти. Кекса шоҳ Баҳромгахат ёзиб, ўз ихтиёри билан таҳтга чиқмаганини, аёнлар Баҳромнинг шоҳ бўлишига йўл қўймасликларини айтипти. Баҳром отасиининг гуноҳкорлигини эътироф қилипти, бироқ отамнинг гуноҳи учун мен айбдор эмасман, адолатли подшо бўламан деб амалдорларга хат ёзипти. Нихоят, Баҳром икки шернинг ўртасига қўйилган тожни олиш шартини (бу шартни унинг ўзи қўйган эди, бажариб, таҳтга чиқипти. Баҳром адолат билан давлат ишларини бошқарипти, юрт обод, эл шод бўлипти. Лекин кўп ўтмай, қурғоқчилик ва қаҳат бўлипти. Баҳром давлат омборларини эл-юртга очиб бери-пти, қиш совуғида паррандалар ўлиб кетмасин учун дала-даштга ҳам дон сочиپти. Тўрт йил ичидан очидан фақат бир киши ўлипти холос. Баҳром бунга ўзини айбдор билиб, қаттиқ қайғурипти.

Бироқ Баҳром айш-ишратга, худбинликка бери-либ кета бошлайди. У давлат идора ишларига бепарво қарайди, эл-юртнинг ахволи билан қизиқмай қўяди. Кўп вақтини ов билан ўтказади.

Баҳром бир куни суюкли чўриси, ажойиб ашгулачи Фитна (мафтун қилувчи) билан овга чиқади. Узоқда ки-йиклар кўриниб қолади. Баҳром Фитнанинг айтганидек

қилиб ўқ узиб, эркак кийикнинг бошидаги икки шохни синдириб ташлайди, урғочи кийикнинг бошига ўқдан икки шох ўрнатади ва яна бошқа бир кийикнинг қулоғига тегар-тегмас ўқ узади, кийик қулоғини қашимоқчи бўлганида яна бир ўқ узиб, унинг оёғини қулоғига михлади. Фитна Баҳромга сенинг мерғанлигинг кўп машқнинг натижаси холос, дейди ва кийикларга раҳм-шафқати келади. Газабланган Баҳром уни ўлдирмоқчи бўлади, бироқ аёл кишининг қонини тўккиси келмай, ўлдириш учун бир лашкарбошисига топширади. Фитна лашкарбошидан ўлдирмай туришни илтимос қиласди. Агар шоҳга буйруқ бажарилди десанг, у пушаймон бўлса, мени ўлдирма, пушаймон бўлмаса, розиман, ўлдир дейди. Лашкарбоши буни қабул қиласди. У Баҳромга Фитна ўлдирилди деган экан, Баҳром қаттиқ афсусланипти, амридан пушаймон бўлипти. Фитна қимматбаҳо буюмларини соттириб, лашкарбошидан шу пулларга жуда ба-ланд ва ҳашаматли қаср курсанг, деб сўрапти. Олтмиш пиллапояли қаср қурилиб битипти. Қурилиш ишлари тугаган куни бир сигир туғади. Фитна янги туғилган бузоқни ҳар куни бир неча бор шу қасрнинг устига олиб чиқиб-олиб туша бошлайди. Машқ узлуксиз давом эта-ди. Охири Фитна бузоқ катта бўлганда ҳам уни тепа-га олиб чиқиб-олиб тушадиган бўлиб қолади. Баҳром ов қилиб шу қасрга яқин жойга келиб қолган эди. Буни эшигтан Фитна лашкарбошидан уни қасрга меҳмонга чақиришни илтимос қиласди. Баҳром Қасрнинг баландлиги ва ҳашамидан ҳайратда қолади. Лашкарбошига олтмиш ёшга кирганингда бу олтмиш пиллапояга қандай чиқасан деб ҳазил қиласди. Лашкарбоши бу ҳеч гап эмас, менинг бир қизим бор, у мана шу қасрга катта бир хўқизни олиб чиқиб, олиб тушади депти. Шунда юзига ниқоб тортилган Фитна хўқизни кўтариб қасрга чиқади. Баҳром: бу ҳеч гап эмас, машқнинг оқибати холос, дейди. Фитна: қандай қилиб шоҳнинг кийик овлаши бир мўъжиза бўлсин-у, бир аёлнинг катта хўқизни кўтариб қасрга чиқиб-тушиши машқнинг оқибати бўлсин дейди. Баҳром таъна қилаётган қиз Фитна эканини билади, ун-

дан узр сўраб, саройига олиб қайтади.

Баҳромнинг айш-ишрат гирдобига тушиб қолганини эшиштган Хитой хоқони Эронга ҳужум қилмоқчи бўлади. Баҳромнинг на қўшини қолган, на хазинаси. Вазир Ростравшан Баҳромга маслаҳат солиб, элдан солиқ йиғиш ва қўшин тўплаш керак дейди. Баҳром вазирига катта ваколат беради. Бироқ вазир муноғиқлик қила бошлайди. У эл-юртни талайди, кўп кишиларни жазолайди.

Баҳром овга чиқиб, холироқ бир-жойда дам олмоқчи бўлади. Шунда у ғалати бир манзаранинг устидан чиқади. Бир чўпон итини дарахтга осиб қўйипти. Баҳром таажжуб билан бунинг сабабини сўрайди. Чўпон итининг хиёнат қилгани, бўри билан топишиб қолиб, қўйларга кирғин солгани ва шунинг учун жазоланганини айтади. Чўпоннинг бу сўзлари шаҳарга қайтётган Баҳромнинг қалбида вазирига нисбатан шубҳа туғдиради, у вазирим чўпоннинг итига ўхшаш хиёнатчи эмасмикин, деб ўйлади.

Саройига қайтган Баҳром вазирни қаматади, қамоқдагиларни бирма-бир сўроқ қилиб, вазирнинг хиёнатларини билиб олади. Вазирнинг хоқон билан тил бириктиргани ҳам ошкор бўлиб қолади. Хоқон Эронга юришини тўхтатади. Баҳром айш-ишратдан воз кечади. Давлат ишлари билан жиддий шуғулланади. Бироқ у фақат бир одатини, гўр овлаш одатини тарқ қилолмаган эди. Шу одати уни ҳалокатга судрайди. Кунларнинг бирида у бир гўрнинг кетидан кувади, гўр форга кириб кетади, Баҳром унинг орқасидан бораверади. Форга кириб кетган Баҳром ҳадеганда чиқмайди. Аскарлари уни излаб форга кирадилар. Бироқ унинг дом-дараги йўқ. Онаси форни ковлатади, бироқ Баҳромдан барибир ном-нишон топилмайди.

Достонни тугатар экан, шоир сўз ўйини қилиб ҳамма ҳам ўлади, гўрга боради, бироқ «гўр» Баҳромнинг ҳаёти чоғидаёқ доимий ҳамроҳ эди дейди. (Баҳром гўр – қулон овига ўч ва моҳир бўлгани учун, «Баҳром гўр» номи билан шухрат қозонгаи эди.)

Образлар тавсифи. Низомий «Ҳафт пайкар»нинг қолипловчи хикоясида ҳаёти ва кураш йўли, дунёқараши

ва эътиқоди жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи, индивидуаллаштирилган бир қатор оригинал образлар яратди. Булар Эрон шоҳи Яздигурд, унинг ўғли Баҳром, Яман шоҳи Нўймон, Симнор, Фитна, вазир Ростравшан, чўпон, етти маҳбус ва бошқалардир.

Достоннинг бош қаҳрамони Баҳром. Баҳром номи сосонийлар тарихи ва кўпгина афсона ва ривоятлар билан боғлиқ. Баҳром — Вараҳран V (421—438) сосонийлар сулоласидан бўлган Яздигурд I нинг ўғли. У ўз хукмронлик фаолияти ва шахсий сифатлари билан бошқа сосоний хукмронлардан фарқ қilmайди. Бироқ Вараҳран сўзининг қадимги худолардан бири бўлган Вертрагнага ўхшаш ва ҳамоҳанглиги унинг афсонавий бир қаҳрамонга айланиб кетишига сабаб бўлган эди. Баҳром ҳақида кўпгина афсона ва ривоятлар яратилиб, у мислсиз моҳир овчи ва хотин-қизларни сеҳрловчи ошиқ сифатида тасвиirlана бошлайди. Шунга кўра ҳам, Европа олимлари уни «Сосонийлар Дон-Жуани» деб таърифлаган эдилар.

Баҳром ярим тарихий-ярим афсонавий шоҳ сифатида «Худойномак»ка ҳам киритилади. Улуг шоир Фирдавсий афсона ва ривоятларни, «Худойномак» материалларини ижодий қайта ишлаб, Баҳром ҳақида достон яратади. У Баҳромнинг шон-шавкатига, подшо сифатидаги ижобий ва салбий томонларига катта эътибор бериб, адолатпарварлик ва ҳалқпарварлик гояларини илгари суради. Бироқ Фирдавсий тасвирида Баҳром кўпроқ афсонавий саргузаштларнинг, турли мўъжизаларнинг мислсиз бир қаҳрамони сифатида гавдаланади.

Низомий айрим афсонавий эпизодларга қарамай, Баҳром образини ҳаётга, ҳаётий воқеликларга яқинлаштиради. Унинг тасвирида Баҳром ошиқ, овчи ва подшо сифатидаги чуқур қарама-қарши хислатлари, хатти-ҳаракатлари билан янада тўлароқ гавдаланади. Низомий Баҳромнинг подшолик фаолиятини моҳият эътибори билан биринчи ўринга олиб чиқади, бошқа масалаларни узвий равишда мана шу етакчи масала билан боғлайди. У Баҳром — маърифатпарвар подшо об-

рази орқали адолатли ва мамлакатнинг осойишталиги ва халқнинг фаровонлигини вужудга келтирса, золим ва худбин подшо мамлакатни ҳароб қиласи, эл-юртни хонавайрон этади деган ғояни мужассамлаштириш мақсадини ўз олдига қўяди. Ҳукмронларни Баҳромнинг мураккаб ва қарама-қаршиликларга тўлиб-тошган саргузаштларидан ҳолоса чиқаришга чақиради, Баҳромнинг фожиаси билан уларни огоҳлантиради.

Баҳром тимсолида биз икки кишини — ошиқ, пахлавон ва адолатпарвар подшони, айш-ишратга берилган, худбин ва даҳшатли ҳукмронни кўрамиз. Шоир биринчи Баҳромни маъқулласа ва ёқласа, иккинчи Баҳромни қаттиқ қоралайди, уни жазолайди. Баҳром адолатли бўлишга онт ичиб, золим отаси Яздигурднинг таҳтига чиқкан эди. Дарҳақиқат у бир мунча вақт адолат билан мамлакатни бошқарди, эл-юртнинг фаровонлиги учун курашди, даҳшатли очарчиликдан халқни кутқариб қолди. Бироқ Баҳром бу йўлда изчил бўлолмади. У отаси Яздигурд ва Яман шоҳи Нўъмоннинг тақдиридан чиқарган ҳолосасини унутиб қўйди. Худбинлик ва шуҳратпастликка берилди. Шу туфайли севикли чўриси Фитнани ўлимга ҳукм қилди. Айш-ишратдан боши чиқмай қолди, муҳташам саройларда эртаю кеч кайфу сафо қилди. Амалдорларнинг зулми авжига чиқди, эл-юрт талон-торож қилинди, хазина-нинг кули кўкка соврилди. Вазир Ростравшан хиёнат ва мунофиқликка ўтиб олди. Мамлакат хавф остида қолди. Шундай таҳликали бир шароитда фақат меҳнаткаш халқ фарзанди бўлган бир чўпонгина подшонинг кўзини очиб қўйди, мамлакатни ҳароб қилувчи уруш хавфидан кутқарди. Баҳром хиёнатчи вазирини шафқатсиз жазога тортди, унинг жабр-ситамига гирифтор бўлган кишиларни зиндандан озод қилиб, мол-мулкларини қайтариб берди. Баҳром ўз шахсий ҳаётига ҳам танқидий қарай бошлади. У қасрлардан, айш-ишратдан воз кечди. Бироқ бир одатини — гўр овлаш одатини тарк этмади. «Баҳром гўр» деган номнинг асири бўлиб қолди. Гўр овига берилиб кетиш уни яна давлат ишларидан йироқлаштириши

ва бошқа ярамас одатларининг қайта тикланишига йўл очиши мумкин эди. Демак, Баҳром шунча оғир синов ва мусибатлардан кейин ҳам тўлиқ комил киши бўлолмади. Энди уни ҳимоя қилиш фойдасиз. У ўлимга маҳкум. Шоир Баҳромни ўз одатининг курбони қилиб ташлайди. Бу билан у агар подшонинг давлат ва эл-юрт манфаатларига шикаст келтирувчи бирорта заиф томони бўлса ҳам, у давлатни бошқаришга номуносиб кишидир деган хулоса чиқаради. «Хисрав ва Ширин»да Низомий Хисравни салбий образ даражасидан ижобий образ даражасига қадар кўтаради. Баҳром образида эса, салбийлик билан ижобийлик ўртасида узоқ ва қаттиқ кураш боради, гоҳо унинг салбий ва гоҳо ижобий томонлари устун чиқади, бироқ пировардидা Баҳром салбий хислатларининг курбони бўлиб кетади.

Яздингурд — золим подшо. У золимлиги учун «гуноҳкор» деган ном олган. Нўймон худбин ва шуҳратпаст подшо, инсофсиз ва адолатсиз ҳукмрон. У бир неча йиллар меҳнат қилиб, муҳташам қаср қурган. Симнорни унинг қалби соғлигидан айтган сўзи учун, ваҳшийлик билан ўлдириб юборади. Нўймон Симнорга нисбатан қилган адолатсизлигидан пушаймон бўлади. Гуноҳини ювиш учун, дарвеш бўлиб, чўл-биёбонга кетади. Бу билан Низомий зулм қилиб давлат бошида қолгунча, дарвеш бўлиб, юртдан чиқиб кетиш яхшироқ демок-чи бўлади.

Ростравшан — хиёнатчи ва мунофиқ давлат арбоби. Унинг номи қилмишларига бир ниқоб холос. У Рост (тўғри) ҳам эмас, равшан (ёрқин) ҳам эмас. Ростравшан ўзининг шахсий манфаатини эл-юртнинг, давлатнинг манфаатларидан юқори кўяди. У подшонинг айш-ишрат гирдобига тушиб қолганидан, иродасизлигидан фойдаланади. Халқни талон-торож қиласи, давлат хазинаси-ни кемира бошлайди:

..То дар ин мамлакат ба андак сол,
Хеж касро на мулк монду на мол.
Хамеро Ростравшан аз каму беш,
Биситуд аз баройи ришваи хеш...

(...Бир нечагина йил ичида бу мамлакатда ҳеч кимнинг на мулки қолди ва на моли. Ростравшан озмикўпми барчани ўзига бўйсундириб олди...)

Ростравшан бу билан ҳам қаноатланмайди. У бир томондан, Хоқон билан тил бириктирса, иккинчи томондан, қўшин тузамиз, курол ва озиқ-овқат йиғамиз, деб Баҳромдан олиқ-солик тўплаш бўйича катта ваколат олиб, шафқатсизлик билан халқни талай бошлайди. Етти маҳбус ҳикояси Ростравшаннинг ваҳшиёна жабрзулмини, муҳитнинг даҳшатли манзараларини очиб ташлайди. Мана биринчи мазлум — маҳбуснинг саргузашти:

«Аввалги мазлум шоҳ Баҳромнинг олдида ер ўпиб, зор-зор йиғлаб, duo қилиб дедиким: Мен сенинг вилоятинг раиятларининг биридурман. Менинг бир зебо сурат ва пок сийрат биродарим бор эрди, вазир ани ҳеч гуноҳсиз кўп азоблар бериб, зулм бирла ўлтурди. Барча мол-асбобини олдилар ва биродарим ўлгани учун ҳамма хеш ва акраболар ҳасрат бирла йиғладилар. Мен ҳам сабр қилолмай, қаттиқ ун бирла фарёд қилиб йиғладим ва бу сабабдин вазир мени тутиб, сан душманларга бош қўшмишсан, деб ёлғондан тухмат қилиб уйимни хизматкорларга буюриб талатди. Қўл-оёғимни банд этиб зинданга ташлади. Биродарим анинг зулми бирла ўлди. Мен бир йил бўлдики, қўл-оёғим банд бўлиб зинданда маҳбус ётибдурман. Шоҳ Баҳром анинг сўзини эшигиб, вазирнинг анга қилғон жафосини маълум этиб, вазирнинг андин олган нимарсаларини қайтиб олиб, анинг қўлига бериб, хушҳол қилиб ихтиёриға юборди» (Оғаҳий таржимаси). Бошқа маҳбуслар ҳам шундай. Вазир иккинчи маҳбуснинг бутун пушти паноҳи бўлган боғини, учинчи маҳбуснинг дур-марваридларини, тўртингчи маҳбуснинг севикли ёрини тортиб олиб, зиндан қилган. Бешинчи маҳбус бир қишлоқнинг оқсоқоли бўлиб, инсоф ва адолат билан иш юритгани учун, олтинчи маҳбус бир навкар бўлиб, вазир ерини тортиб олганида шикоят қилгани учун қамоққа олинган экан. Еттинчи маҳбус эса, художўй бир киши бўлиб, вазир «мени

дуойи бад қилсанг керак» деган гумон билан уни зиндон қилган экан. Маҳбусларнинг саргузашти адолатсизлика қарши нафрат-ғазаб ҳисларини уйғотади.

Чүпон — меҳнаткаш халқ фарзанди. У донишманд ва тадбирли киши. Унинг хиёнатчи итига қарши одилона жазоси Баҳромни ғафлатдан уйғотади, вазирнинг хиёнатини фош қилади. Чүпон даҳшатли урушнинг олдини олади, мамлакатни мағлубиятдан қутқариб қолади.

Фитна — ажайиб-санъаткор. У иродали ва оқила аёл. Хушомадгүйлик ва тилёғламалик унга бегона. Ҳаққоний сўзи учун у Баҳромнинг даҳшатига йўлиқади. Бироқ ўлимдан омон қолиш, Баҳромнинг худбинлигини фош этиш, қасос олиш керак. Тадбиркор Фитна бунга эришади. Баҳром қилмиши учун ундан узр сўрашга мажбур бўлади.

Шундай қилиб, ҳикояда қўйилган масалалар ижобий образлар билан салбий образларнинг, яхшилик билан ёмонликнинг қаттиқ тўқнашувлари фонида ёритилади. Воқеа достоннинг бош қаҳрамони Баҳромнинг ҳалокати билан тугайди. Бироқ оптимизм руҳи достоннинг охирига қадар сақланиб қолади. Зотан худбин ва ишратпараст Баҳромни ўлимга маҳкум этиш достон оптимизмининг ифодасидир. Баҳромнинг ҳалокати шоир гоясининг ғалабаси ва тантанасидир.

Етти ҳикоя. Еттихикоя «Ҳафт пайкар» нинг катта ва муҳим қисмини ташкил этади. Шунга кўра ҳам шоир достонни етти ҳикоячи — етти гўзал номи билан «Ҳафт пайкар» деб атаган. Шоир ҳикояларни яратища халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади, халқ асалари-нинг сюжет ва композиция хусусиятларини, уларнинг бадиий услубини сақлаб қолади. Ҳикояларда фантастик воқеалар, турли қаҳрамонларнинг кишини ҳайратга со-лувчи хилма-хил саргузаштлари баён этилади, ижобий ва салбий характерлар ҳамда уларнинг тўқнашувлари бадиий мужассамлаштирилади. Қаҳрамонларнинг кўпчилиги ғалабага, мурод-мақсадига эришади. Шоир фантастик ҳикоялардан ҳаётий моҳиятга эга бўлган хулосалар — «Киссадан хисса» чиқаради. У устоз шоир

ва мохир рассом сифатида ҳикояларни, ҳар жиҳатдан қасрнинг тусига, ҳикоячининг либоси рангига мос қилиб яратади.

Шанба куни қора қасрда қора лиbos кийган хинд маликаси гўзаллар bogига бориб, гўзаллар маликаси-нинг висолига етишолмай, шунинг ҳасратида қора лиbos кийган подшо ҳақида ҳикоя айтиб беради.

Якшанба куни сариқ қасрда сариқ лиbos кийган Чин маликаси кўп саргузаштлардан сўнг севикли чўрисига уйланиш мақсадига эришган подшо ҳақида ҳикоя айтиб беради.

Душанба куни яшил қасрда яшил лиbos кийган Хоразм маликаси Бишр деган кишининг севикли ёри висолига эришиб баҳтиёр бўлгани ҳақида ҳикоя айтади. Бишр кўчада бир гўзал аёлни кўриб, бехосдан уни севиб қолипти. У нотаниш аёлга ҳасад билан қарагани учун ўзини гуноҳкор билиб, Куддусга — ҳажга жўнапти. Қайтища Малиҳо деган худбин ва ўжар киши билан ҳамроҳ бўлипти. Малиҳо Бишрнинг сўзига қулоқ солмай, чўмилмоқчи бўлиб, қудуқда ҳалок бўлипти. Бишр уни дафн этиб, буюмларини топшириш учун уйига излаб келипти. Қараса, бир вақтлар кўчада учратган аёли мана шу Малихонинг хотини экан. Бишр билан у хотин ўзаро топишиб, турмуш куриб, баҳтиёр бўлишипти.

Сешанба куни қизил қасрда қизил лиbos кийган рус маликаси бир шаҳзоданинг мардлик ва шиҷоат билан мурод-мақсадига эришганини ҳикоя қилипти. Бир рус маликаси унга уйланмоқчи бўлган йигитларга турли оғир шартлар қўйипти. Кўплар бу шартларни бажаролмай бемурод бўлиптилар. Нихоят, ақлли ва шиҷоатли бир шаҳзода донишманд мўйсафиднинг маслаҳати ва кўмаги билан оғир шартларни бажарипти, маликанинг розилигини олипти.

Чоршанба куни кўк қасрда кўк лиbos кийган Мағриб маликаси Махан деган мисрлик бир савдогарнинг йўлда ҳамроҳларини йўқотиб адашиб кетиб, девлар, жинлар ва бошқа даҳшатли кучларнинг исканжасига тушиб, кўп мусибатлардан кейин нихоят нажот топиб,

ўз боғида, дўстлари даврасида ҳаловат топгани ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Пайшанба қуни сандал тусли қасрда сандал тусли либос кийган Румо маликаси яхшилиги туфайли баҳтиёр бўлган Хайр, ёмонлиги туфайли ҳалок бўлган Шарр ҳақида ҳикоя айтипти. Хайр билан Шарр кўп йўл юриб, бепоён чўлга чиқиб қолиптилар. Баҳил ва мунофиқ Шарр ўзи билан бир меш сув олган экан. Хайр қанча илтимос-илтижо қиласа ҳам унга -сувидан бермапти. Хайр бир қултум сув учун ёнидаги икки лаъл тошини бермоқчи бўлипти. Шарр тошларни қайтариб олмаслинг учун мен кўзларингни кўр қилишим керак депти. Хайрнинг зори-таваллоси Шаррнинг тош қалбини юмшатмапти. Охири сувсизликдан ҳалок бўлаёзган Хайр кўзини кўр қилишга кўнипти. Ҳамроҳининг кўзини кўр қилган Шарр унинг якка ўзини бепоён ва жазира ма чўлда қолдириб кетипти. Шу чўлда бир бадавлат-чорвадор курд кўчиб юрар экан. Унинг гўзал бир қизи бор экан. Қиз сув олмоқчи бўлиб, қудуқقا борса, бироннинг инграганини эшитиб қолипти, у атрофни қидириб Хайрни топиб олипти. Уни парвариш қилипти ва сандал дараҳтининг барги билан кўзини даволай бошлапти. Хайрнинг кўзи тузалипти. У нажоткор қизни бутун қалби билан севиб қолипти. Чорвадор буларнинг тўй-томушасини қилиб берипти. Булар чўлма-чўл, шаҳарма-шаҳар кўчиб юриптилар. Хайр рафиқасидан турли касалликларни шифолаш йўлларини ўрганиб олипти. У бир шоҳ қизининг тутқаноғини, вазир қизининг ногирон кўзини шифолапти. Подшо ўлиб, тахт Хайрга қолипти. Хайр кунларнинг бирида бозорда қотил Шаррни кўриб қолипти. Уни саройига олиб бориб сўроқ қилипти. Шарр узр сўрапти. Хайр шафқат қилиб уни кечирган экан, бироқ қайнотаси чорвадор курд бунга чидай олмай, Шаррни ўлдирипти. Хайр доимо сандал тусли либос киядиган бўлиб қолипти.

Шундай қилиб бу ҳикояда яхшилик ёмонлик устидан тантана қилади. Қалби пок Хайр баҳтиёр бўлади, мунофиқ ва худбин Шарр ҳалок бўлади. Бу икки собиқ

ҳамроҳнинг исми жисмига мувофиқ эди (Хайр — яхшилик, Шарр — ёмонлик). Ҳикоядаги курд қизи рус адабиётидаги Илья Муромец каби донишманд ва најоткор киши образидир. Шоир Хайрнинг олижаноблигини бўрттириб кўрсатиш учун, у Шаррни кечириб юборади деса ҳам, барибир Шаррдай мунофиқ қилмишига яраша жазо кўриши лозим. Чорвадор курднинг Шаррни ўлдириши ҳикоянинг конфликтига, унинг ғоявий мазмунига мана шундай якун ясади.

Жума қуни оқ қасрда оқ либос кийган Эрон маликаси бир бадавлат йигитнинг ўз боғига кирган қизлар тўдасидан бир гўзал билан бошлишиб ғайри қонуний равишда ишрат суришга интилгани, бироқ эс-хушини йиғиб олиб, қизнинг, унинг ота-онасининг розилигига эришиб, унга уйланиб баҳтиёр бўлгани ҳақида ҳикоя айтади.

Бу ҳикояларда достоннинг бош қаҳрамони Баҳром иштирок этмайди. У ҳикоя тингловчи, холос. Бироқ ҳикояларда Баҳромнинг иллатларини фош этувчи кўпгина воқеалар, уни яхшиликка йўлловчи ўйтлар бор. Баҳром булардан керакли хulosалар чиқариши, панд олиши керак. Аммо худбинлик ва ишратпарастликинг асири бўлган Баҳром бундай қилмайди. Баҳромнинг ҳалок бўлиши муқаррар бўлиб қолади. Энди Баҳром кутулолмаган иллатлардан бошқа ҳукмронлар қутулиши, Баҳром фожиасидан тегишли хуласа чиқаришлари керак. Низомий «Ҳафт пайкар»ни яратар экан, биринчи навбатда, мана шу мақсадни кўзда тутади.

«Ҳафт пайкар» саргузашт достоннинг ажойиб ёдгорликларидан биридир. Бу достонида Низомий фантастик воқеалар тасвири орқали реал масалалар устида фикр юритади, турли-туман кишиларнинг мукаммал образи ва характерини яратади, инсонпарварлик ғояларини илгари суради, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қиласи, санъаткорлик маҳоратида янада янги ва катта муваффақиятларга эришади.

«Ҳафт пайкар» ҳафиғ баҳрида /—V /V—V—/ VV —/ ёзилган.

«ИСКАНДАРНОМА»

«Искандарнома» Низомий Ганжавийнинг охирги — бешинчи достонидир. Низомий бу достонида ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларини якунлаш ҳамда адолатли ва маърифатпарвар подшонинг мукаммал образини яратиш вазифасини ўз олдига қўяди. Бу вазифани амалга оширишда у бир неча асрлар давомида кўпгина халқларда, жумладан, Кавказ халқларида анъ-анавий бадиий образ бўлиб келаётган Искандар образини танлаш ва бу образни мукаммал бир эпик образ даражасига кўтариб, ўз орзу-армонларини унинг фаолияти ва идеалларида мужассамлаштиришни мувофиқ кўради.

Искандар образининг яратилиш тарихи

Искандар (Александр Македонский) ҳақидаги тарихий-биографик ва бадиий асарларнинг пайдо бўлиши узок тарихга эгадир. Искандарнинг вафотидан (эрамизгача бўлган 328 йил) кўп ўтмай, Клитарх ва Онесикрит деган ҳамкорлари унинг биографиясини ёзиб чиқкан эдилар. Бу биография грек ёзувчиси Плутархнинг (46—126) Искандар ҳақидаги янги ва йирик биографик асарига асос бўлди. Искандар тарих китобларидан ўрин олиш билан бирга, турли хилдаги ривоят ва афсоналарнинг, ёзма адабиётнинг обьекти бўла бошлайди. Афтидан, Искандар ҳақидаги дастлабки ривоят ва афсоналарнинг ижодчиси унинг ўз жангчилари бўлган. Искандарнинг уруш-юришларида қатнашган жангчилар Шарқ ўлқаларида ўз лашкарбошилари ҳақида турли хил афсоналарни тарқата бошлайдилар. Улар Грецияга қайтганларидан кейин эса, тарихий ҳақиқатга ҳар хил уйдирмаларни кўшиб, Искандарнинг уруш-юришлари, у босиб олган ўлкалар ҳақида янги-янги афсона ва ривоятларни ҳикоя қиласидилар.

Эрамизнинг биринчи асли арафасида Искандар ҳақида бир роман вужудга келади. Бу роман император Каракалла Искандар шахсиятини илоҳийлаштира бошлаган даврда, учинчи асрнинг бошларида қайта ишланади ва кенгайтирилади. Роман аслида Мисрда ву-

жудга келган бўлиб, у хато билан Искандарнинг врачи Каллисфен номига нисбат берилган. Романда Искандар Македонияга қочиб кетган бир Миср роҳибининг ўғли сифатида тасвирланади. Роман бир қатор шарқ тилларига: паҳлавий тилига (бу таржима сақланиб қолмаган), суря, арман ва бошқа тилларга таржима қилинади. У Юлий Валерийнинг лотинча таржимаси орқали Европа ўлкаларида кенг танила бошлади. XII асрда роман қайта ишланиб, турли Европа тилларига таржима қилинади. Ламбера Ле-Тора ва парижлик Александр унинг французча версиясини, монах Ламбрехт немисча шеърий версиясини яратади. Французча версиялари асосида инглиз тилидаги «Кинг Александр» (XIV аср) ва «Александр ҳақида роман» (1438) китоблари вужудга келади.

Александр Македонский Дорони мағлуб этиб, аҳмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини емириб ташлаган эди. У зардуштийликка, зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлган «Авесто»га қарши шафқатсиз кураш олиб борган эди. Шунга кўра ҳам, зардуштий роҳиблар Александр Македонскийдан қаттиқ нафратланар, уни Ахриманнинг амр-иродаси билан иш кўрган босқинчи ва мустабид деб таърифлар эдилар. Бироқ Александр Македонскийга нисбатан бундай салбий муносабат узоқ давом этолмас эди. Чунки бу Эрон шаҳаншоҳларининг обрўйи ва шухратига путур етказар эди. Александр Македонский енгилмас деб ҳисобланган аҳмонийлар тахтини босиб олган эди. Унинг аҳмонийлар тахтига чиқишини гўё қонуний бир ҳолат деб кўрсатиш, аҳмонийлар сулоласининг довруғини ҳимоя қилиш лозим эди. Шунинг натижасида, Александр Македонский — Искандар, аслида, аҳмонийлар наслидан бўлиб, унинг тахтга чиқиши қонуний бир ходисадир деган ривоятлар тўқилади. Гўё Филипп Доро II билан қилган урушида енгилади, у Дорога бож-хирож тўлаш билан бирга унга ўз қизини ҳам хотинликка беради. Бир мунча вақтдан кейин Доро ҳомиладор хотинини Македонияга ҳайдаб юбо-

ради. У отасининг даргоҳида ўғил кўради. Бу бола Искандар эди. Бироқ Филипп ўз обрўйини сақлаб қолиш учун, Искандарнинг насабини яшириб, ўз ўғлим деб эълон қиласди. Искандар аслида таҳтдан ағдариб ташланган Доро II нинг акаси бўлиб, у аҳмонийлар тожини кийишга қонуний ҳақли эди. Бу ривоят «Худойномак» ва бошқа китобларда ҳикоя қилинади. Искандар «Куръон» ва бошқа диний китоблардан ҳам ўрин ола бошлиди, бир пайғамбар сифатида тасвириланади.

Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Искандарни аҳмонийлар сулоласидан чиққан шоҳаншоҳлардан бири сифатида тасвириланади. У Искандар саргузаштларини ҳикоя қилишда «Худойномак» ва бошқа манбалардан (ҳамда, афтидан, қисман бўлса-да, «Псевдо-Каллисфен» романидан) фойдаланади. Бироқ Фирдавсийнинг тасвири ва талқинида Искандар турли саргузаштларни бошидан кечирган бир хукмронгина бўлиб қолади, холос.

Низомий Искандар образини яратар экан, кўпгина манбалардан, жумладан, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» сидан ҳам фойдаланади. Бироқ у Искандар образи орқали жуда катта ва муҳим масалаларни ҳал этиш мақсадини ўз олдига кўйган эди. Шунга кўра, у афсона ва ривоятлар билан ҳам, ёзма манбалар билан ҳам чегараланиб қолмайди, тамомила янги ишланган йирик достон ва мукаммаллашган бадиий образлар яратади.

Низомий достонининг қисқача мазмуни. «Искандарнома» икки жилдан — «Шарафнома» ва «Иқболнома» дан ташкил топган. Шоир «Шарафнома»да Искандарнинг Миср, Эрон, Озарбайжон, Хурсон ва Ҳиндистонга юришларини ҳикоя қиласа, «Иқболнома»да унинг давлатни бошқариш усули, олимлар билан сұхбати ва, ниҳоят, Искандарнинг ажойиб ўлкага саёҳатини баён этади.

Низомий анъанавий муқаддима ва достоннинг ёзилиш тарихи баёнидан кейин, Искандарнинг келиб чиқиши ҳақидаги икки ривоятни ҳикоя қиласди: Эрон ривоятига кўра, Искандар Доро II нинг ўғли, Румо ри-

воятига кўра Искандар бир камбағал хотиннинг ўғли бўлиб, Фаляқус (Филипп) овдан қайтаётганида бир вайронада ўлиб ётган хотинни ва унинг янги туғилган боласини кўриб қолиб, болани тарбиялайди, унга ота бўлади. Шундан сўнг Низомий Искандарнинг болалик ва йигитлик ҷоғлари тасвирига ўтади. Искандар бўлажак улуғ файласуф Арасту (Аристотель) билан бирга унинг отаси Нақуможис (Никомахос) қўлида ўқиб таълим олади. У илм-фанда ҳам, ҳарбий ишларда ҳам катта қобилиятга эга бўлади.

Искандар маҳоратли лашкарбоши ва нажоткор давлат арбоби сифатида шуҳрат қозона бошлайди. Мисрга занжилар бостириб кириб, у ерниталон-торож қилганда, мисрликларнинг илтимоси билан Искандар у ерга бориб, тинчлик ва осойишталиқ ўрнатади. Искандарнинг отаси Файлакус Дорога бож тўлар эди. Искандар отасининг таҳтига чиққанидан кейин Дорога бож тўламай қўяди. Газабланган Доро Искандарга қарши уруш очади. Шиддатли урушнинг биринчи кунида икки томон ҳам катта талафот кўради. Иккинчи куни Доронинг амалдорлари унга суиқасд қиласидар. Искандар Доронинг суиқасд қилган амалдорларини жазолади, давлат араббларини таъқиб қиласлик ва қизи Равшанакка уйланиш ҳақидаги васиятларини бажо келтиришга вайда беради. Искандар Эрон таҳтини эгаллаб, у ерда адолат ва осойишталиқ ўрнатади. Искандар Озарбайжонга, Нушоба деган тадбирли ва донишманд аёлга қарши юриш бошлайди. Бироқ Нушобанинг тадбиркорлиги ақл-иродасидан мамнун бўлган Искандар уруш очмайди, икки томон тинчлик аҳдига келишади. Шундан кейин Искандар Дарбанддаги тоғ қасрида маскан тутган қарокчиларни тор-мор келтиради. У Сарир қасрига бориб, у ерда Кайхисравнинг таҳтини кўради. Кайхисрав ғойиб бўлиб кетган вулқонли ғорга боради. У Эрон ва Афғонистон орқали Ҳиндистонга қараб йўл олади. Донишманд Ҳинд шохи Искандарни салом-совғалар билан кутиб олади; Искандарнинг жанг бошлишига ўрин қолмайди. Искандар Хитойга қараб юради, лекин до-

нишманд Хитой хоқони ҳам урушнинг олдини олади. Хоқон Искандар шарафига катта зиёфат ва инъомлар беради. Қайтиш йўлида Искандар рус қўшини томонидан асир олинган Нушобани қутқаради.

«Шарафнома» Искандарнинг оби ҳаёт излаши, лекин бунга мұяссар бўлолмагани эпизоди билан тугайди.

«Иқболнома» Искандарнинг ўз ватанига қайтиш воқеалари билан бошланади. Искандар давлат идора усулида адолат ва қатъий қонун-қоидалар ўрнатади. У доимо олимлар ва давлат арбоблари билан кенгашади, уларнинг маслаҳатларига амал қиласди. Искандарнинг топшириғи билан олимлар Эрондан келтирилган турли илмий китобларни таржима қиласдилар, турли хил қашфиётлар билан илм-фанни ривожлантирадилар.

Достонда Сүкрот (Сократ), Афлотун (Платон) ва бошқа файласуфларнинг номи билан боғлиқ бўлган бир неча кичик ҳикоялар берилади. Ҳиндистондан Искандар билан илмий мунозара қилиш учун олимлар келади. Искандар уларнинг мураккаб ва мушқул саволларига дошишмандлик билан жавоб беради. Искандар ўз олимлари ўтказган илмий мунозараларда ҳам фаол қатнашади ва билимдонлиги билан уларни мамнун қиласди.

Искандар бутун дунёни кезиб чиқиш учун йўлга отланади. У Фарбга томон юради. Мисрга боради. Куддусда халқни жабрлаётган золимга қарши жанг қилиб, уни енгади. Денгиз, чўл-саҳро ва тоғларни кезиб, турли ажойиботларни кўради. Шундан сўнг Жанубга, Жанубдан Шарққа томон йўл олади, у ерларда ҳам турли-туман ажойиботларни кўриб, ёз фаслида Шимолга қараб жўнайди. Тоғли бир ўлкада ваҳший яъжуҷ ва маъжужларнинг ҳужум йўлини тўсиб, сад (девор) барпо қиласди. Искандар йўлини давом эттириб, ажойиб бир ўлкага, баҳтиёр кишилар ўлкасига келади.

Дунё бўйлаб саёҳатини тугатиб Искандар ватанига қайтади. Бироқ йўлда, Шахразур шахрида бетоб бўлиб қолади. Онасига қайғурмасликни илтимос қилиб васият хати ёзади. Ҳамроҳларига бир қўлини тобутнинг сиртига чиқариб, кафтига тупроқ солиб қўйишини васият

қилади. Бу билан у киши дунёдан бир сиким тупроқдан бошқа ҳеч нарса олиб кетмайды, мол-мулк учун курашиш, турли йўлларга тушиш бефойда демоқчи бўлади. Искандар балқиб чиққан қуёшга сўнгти бор табассум билан боқиб жон узади. Уни ўзи бино қилган Александрия — Искандария шахрида дафн қиладилар.

Образлар характеристикаси. «Искандарнома» хилма-хил воқеаларга, реал ҳаёт лавҳалари ва фантастик манзараларга, ижтимоий-сиёсий, ахлокий-таълимий ва фалсафий қарашларга бой бўлган йирик ва мураккаб бир достондир. Бу достонда Низомий ўнлаб образларни — давлат арбоблари, олимлар, санъат ва адабиёт аҳллари, жангчилар, турли касб-хунар кишилари ҳамда ёмонликнинг тимсоли бўлган аждарлар, яъжуж ва маъжужлар образларини яратади. Низомий ўз фикр-мулоҳазаларини, орзу-армонларини шу образларнинг фаолияти, саргузаштлари, тўқнашувларида мужассамлаштиради. У реалистик характердаги образларни ҳам, фантастик образларни ҳам ҳар томонлама индивидуаллаштириб тасвирлашга интилади. Натижада, китобхоннинг кўз ўнгига дунёқараши, орзу-интилиши, шакл-шамойили, ҳаёт йўли ва бошқалари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи хилма-хил образларни, характеристерларни гавдалантиради.

Низомий достонининг марказий образи Искандардир. Бу образ айрим элементлари билан тарихий Искандарга — Александр Македонскийга ўхшаса ҳам, лекин у тарихий Искандарнинг айнан ўзимас. Шу билан бирга, у оғзаки ва ёзма адабиётда яратилган Искандар образининг такори ҳам эмас. Тарихий Искандар Низомий достонининг айнан ҳаётдаги мукобили бўлолмас эди. Ўзига қадар оғзаки ва ёзма адабиётда яратилган Искандар образи ҳам Низомийни қаноатлантиrolmas эди. Низомий Искандар образини яратишда ўз олдига янги ва катта вазифалар қўйган, бу образда ўз орзу-армонларини мужассамлаштирумокчи бўлган эди. У тарихий ёки адабий асарларнинг анъанавий доирасида қолиб кетмади, эркин ижодкорликни, бадиий фантазияни кенг ишга

солиб, янги Искандар образини яратди.

Низомий Искандарни адолатли подшо, донишманд олим ва пайғамбар сифатида тасвирлашни мақсад қилиб қўйди. У «Махзанул-асрор» да адолатли ва маърифатпарвар подшо ҳақидаги фикр-ўйларини баён этган, «Хисрав ва Ширин»да Ширин ва Мехинбону каби ижобий подшолар образини яратган, Хисравни қайта тарбиялаган ҳамда «Ҳафт пайкар»да ижобий ва салбий хислатларга эга бўлиб, салбий хислатларининг қурбони бўлиб кетган Баҳром образини берган эди. Бироқ булар Низомийни тўла қаноатлантирумас эди. У мукаммал, идеал подшонинг образини яратиши керак эди. Искандар мана шундай образ бўлди. Унинг бутун хаёти, иш фаолияти адолат ва осойишталикка, маърифат ва ободончиликка қаратилган. Ўз мамлакатида адолат ўрнатган Искандар бошқа ўлкаларнинг ҳам бахти ва осойишталиги учун курашади. У золим подшоларни, инсоннинг баҳт-саодатига оғат келтирувчи яъжуҷ ва маъжуҷларни маҳв қиласди. У бойлик орттиришга, шуҳратпарамастликка интилмайди. Масалан, Сарир қасрига кирап экан, Кайхисрав замонасидан қолган олтиналардан, қимматбаҳо тошлардан бирортасига қўл тегизмайди. Нушобадан бир йиллик хирож олиш аҳдидан ҳам воз кечади. Искандар шафқатли ва юмшоқ табиатли киши. У Мисрда кўпгина жангчиларни кириб ташлар экан, жангчиларнинг жанговарлик руҳини туширмаслик учун, сиртдан бу ҳодисага одатдаги бир нарса деб қарагандек бўлса ҳам, ич-ичидан қайғуради, инсон қонининг тўкилишидан юрак-бағри эзилади:

Ба ибрат дар он күштагон нигарист,
Бихандид пайдову пинҳон гирист:
Ки чандин халойик дар он дору гир,
Чаро күшт бояд ба шамшеру тир.

(Сиёsat билан ўликларга разм солди, сиртдан кулди-ю, ичдан зор йиғлади. Бу жангда киши қилич ва ўқ билан нега ўлдирилди, деб афсус чекди.)

Искандар — донишманд олим. У бўлажак буюк файласуф Арастунинг мактабдоши. Давлат ишлари ва урушюришларга қарамай, тинмай билимини оширади. Атрофига олимларни тўплайди. Доимо ҳар ишда улар билан кенгашади. Илмий мунозара ва қашфиётларда иштирок этади. Арасту ва бошқа олимлар Искандарнинг турли соҳалардаги фаолиятининг доимий ҳамрохи ва унинг донишманд маслаҳатчиси.

Искандар Низомий достонида адолатли подшо ва донишманд олимнинг мукаммал образи сифатида қандай гавдаланса, у пайғамбар сифатида мана шундай мукаммал образ бўлиб гавдаланмайди. Низомийда «подшоҳи ислом» тушунчаси хийла кучли эди. Шунга қўра ҳам, Искандар Эронни эгаллаб олганида, зардустийлик оташкадаларини хароб қиласди, ислом динини кенгтарғиб этиш учун курашмоқчи бўлади. Бироқ бу ўриндаги Искандар образи заифлашиб, кучсизланиб боради, у ўз ўрнини адолатли подшо ва донишманд олим бўлган Искандар образига бўшатиб беради. Исломни тарғиб этиш учун курашга чиқсан Искандар Куръон ва бошқа диний китобларни эмас, балки Арасту ва Афлотун каби олимларнинг пандномалари ва фалсафий асарларини олиб йўлга тушади. Искандар диний масалалар бўйича эмас, балки илмий-фалсафий масалалар бўйича мунозара ва сұхбатлар олиб боради.

Шундай қилиб, Искандар Низомийнинг тасвири ва талқинида адолатли ҳукмрон ҳамда донишманд олим сифатида гавдаланади.

«Искандарнома»да подшо Искандар образини тўлдирувчи бошқа ижобий ҳукмронлар образи ҳам бор. Улардан бири оқила ва тадбирли подшо Нушобадир. Элчи либосида саройига келган Искандарнинг юриштуриш ва авзойидан Нушоба бу элчи Искандарнинг ўзи эканини тез сезиб олади. Бироқ ўзини йўқотмайди. Ақл ва тадбир билан ундан устун чиқишга интилади. Искандарнинг шарафига зиёфат бериб, унинг олдига қўйилган идиш-товоқларига нуқул олтин ва қимматбаҳо тошлар солиб қўяди. Искандар «буларни еб бўлмайди-ку» деб

таажқуб билан савол қилғанда, Нушоба «ундай бўлса нега уруш очасан, бойлик орттироқчи бўласан, мана олтин ва қимматли тошларнинг баҳоси» дейди. Худди шунингдек, Хинд шоҳи ва Чин хоқони ҳам донишмандлик билан урушнинг, низоларнинг олдини оладилар. Бироқ Доро бундай эмас. У золим ва шуҳратпаст, ўз мамлакатининг ҳалқини талаш билан бирга, ўзга ўлкаларни ҳам талон-торож қилишга одатланиб қолган подшо.-У Искандарнинг хирож олишдан воз кечиш таклифини рад этади. Кекса ва тажрибали лашкарбошиси Фарибурзнинг уруш очмаслик ҳақидаги маслаҳатига қулоқ солмайди. Унинг сиёсатидан ўз мамлакатининг бутун эли ҳам норози. Бу мустабид подшо, Искандар айтганидек, маҳв бўлиши керак:

Бадон бад, ки аз жумла шахру сипох,
Зи некон надорад касе неккоҳ.
Би-бини ки рўзе ҳам озори ў.
Касоде дар орад ба бозори ў.

(Унинг шаҳарда ҳам, қўшинда ҳам яхши кишилар орасида бирорта хайриҳоҳи йўқ. Кўрасан, бир куни унинг озори ўз бозорини касодга гирифтор этади.)

Доро шармандаларча ҳалок бўлади.

Донишманд ва мутафаккир Низомий олимларга кенг ўрин ва катта эътибор беради. У тасвирилаган олимлар катта илмий кашфиётлари билан бирга, давлат ва сиёсат ишларида ҳам фаол қатнашадилар, кишиларнинг баҳт-саодати ва осойишталиги учун курашадилар. Улар илмий ишларни жамият ҳаётининг бошқа соҳалари билан узвий боғлайдилар. Низомий қадимги грек олимлари ва файласуфлари билан араб тилига таржима қилинган асарлар орқали яқиндан таниш эди. У «Искандарнома» да грек файласуфларининг, жумладан, Арис тотель ва Платоннинг фикр-қарашларидан ҳам фойдаланди. Бироқ «Искандарнома»даги олимлар қадимги грек олимларининг айнан тарихий образи бўлмай, балки тараққийпарвар фалсафий қарашларни, илмий

мuloҳазаларни жамловчи образлардир. Низомий бу образларни яратар экан, Кавказ, Ўрта Осиё, Эрон ва бошқа халқларнинг ҳам илм-фан соҳасидаги ютуқлари ва каш-фиётларидан кенг илҳомланган эди.

Олимлар образи достоннинг бош қаҳрамони Искандарнинг фаолияти ва унинг маънавий дунёсини тўлдириш ҳамда такомиллаштиришга хизмат қиласди.

Низомийнинг ижтимоий идеали. Низомий адолатли ва маърифатпарвар подшога эришини билан мамлакат ҳаётини ривожлантириш, халқнинг осойишталиги ва фаровонлигини таъминлаш мумкин деб ўйлар эди. У мана шу ғояни лирик шеърларида, достонларида илгари сурди ва ниҳоят адолатли идеал ҳукмрон — Искандар образини яратди. Лекин буларнинг барчаси, ҳатто Искандар ҳам Низомийни тўла қаноатлантира олмади. У Искандар барпо этган адолат ва осойишталикдан ҳам янада баҳтиёрроқ ва мукаммалроқ ҳаётни, кишиларнинг улуғвор келажагини орзу қиласди. Шу орзунинг ифодаси сифатида шоир «Искандарнома»нинг охирида қўйидаги ажойиб бир эпизодни яратди:

Искандар шимол томонга юриш қилиб, ажойиб бир ўлкага келиб қолади. У ерда бутун аҳоли шод-хуррам ва баҳтиёр, на зулм бор ва на зўрлик. На йирик давлатманд ва на қашшоқ. На шоҳ бор ва на миршаб. На ўғри ва на қароқчи. Эшикларга қулф, дарвозаларга занжир тушмайди. Богларнинг на қоровули бор ва на подаларнинг посбони. На беморлик бор ва на ёш ўлмоқ. Ҳеч ким ҳеч кимга озор бермайди, бирор бирордан хавфсиралмайди. Ҳамма ахил, биродар.

Бу ўлка, у ердаги ҳаёт, кишиларнинг баҳт-саодати ва олий хулқ-атвори Искандарни мафтун қиласди, уни ҳайратга солади. Искандарнинг барча муваффақиятлари бу ўлка, унинг ижтимоий ҳаёти олдида туссиз бўлиб қолади. Буни эътироф қилган Искандар, агар бу элни олдинроқ кўрганимда эди, дунёни айланиб чиқиб овра бўлмас эдим деган хulosага келади:

Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
Ба гирди жаҳон бар нагардидаме.

Искандарнинг эътирофи — Низомийнинг эътирофи, тўғриси, унинг ижтимоий-фалсафий қарапшларининг чўққиси, хаёлот олами эди. Низомий мана шундай ижтимоий тузумни, тенглик ва ҳамкорликка асосланган ҳаётни орзу қиласа эди.

Тенгсизликдан қутулиш, бахтиёр ва осойишта ҳаётга эришиш кишиларнинг энг олий орзу-армонлари эди. Бу орзу-армонлар турли хил фантазияларни вужудга келтиради, бадиий асарларда мужассамлашади. Жамшид ҳақидаги афсоналар ҳам шундай орзу-армонларнинг бадиий фантастик бир ифодаси бўлган эди. Бахт орзуси, «бахтиёрлар ўлкаси» Александр Македонский-нинг саргузаштлари билан боғлиқ бўлган қўпгина афсона ва ривоятларда ҳам акс этади. Уларда аксар Александр Македонскийнинг Хиндистон сафари, у ердаги ажойиб бир оролда бўлгани, оролнинг шифобахш обҳавоси, мўл-кўл ноз-неъмати, бахтиёр ахолиси ҳақида хикоя қилинади. Сицилиялик Диодорнинг баёни билан машҳур бўлиб кетган Евгемернинг «Панхея» ороли ҳақидаги хикояси бунга мисол бўлади. Евгемер ажойиб Панхея ороли, у ердаги эркин ҳаёт, шоҳсиз жамият, тўқчилик ва бошқаларни тасвирлайди. Бундай тасвирни Шарқ ва Farb ўлкаларида вужудга келган афсона ва ривоятларда, йилномаларда ҳам кўриш мумкин. Бир қатор афсона ва ривоятларда «бахтиёрлар ўлкаси» Хитой билан Ўрта Осиё оралиғида деб тасвирланади (Низомий достонида ҳам шундай). Биз Низомийнинг бундай афсона ва ривоятлардан қайси бири билан таниш бўлганини билмаймиз. Бироқ шуниси равшанки, зодагонлар истибдодига қарши дехқонлар ғалаёни (масалан Бобак қўзғолони), ахийларнинг жанговар кураши ва бир неча аср давом этган маздакчиларнинг ижтимоий тенгсизликка қарши ҳаракати ҳамда бошқалар Низомийни янада халқ оммасига яқинлаштирган, унинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарапшларини ривожлантирган, ниҳоят ижтимоий идеалини, утопиясини вужудга келтирган эди. Шу билан бирга, Низомий XII асрда Хитой-

да бир қатор ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жорий қылган машхур ислоҳотчи Ван Ань-Шининг фаолиятидан хабардор бўлиши ҳам мумкин. Ҳар қалай Низомийнинг ижтимоий идеали меҳнаткаш ҳалқ орзу-армонларининг бир ифодаси сифатида туғилди.

Адолатли жамият орзуси кишиликнинг ҳамрохи, турли хил ҳалқлар ва маданиятларнинг умумбашарий ҳусусияти бўлиб келди. Шу жиҳатдан қараганда, Низомий хаёлот олами қадимги Хитой; Грек, Кавказ, Ўрта Осиё ва бошқа ҳалқларнинг фантазияси билан муштарак бўлганидек, Мор (XVI аср), Қампанелла (XVII аср) ва бошқаларнинг утопияси ҳам Низомийнинг ижтимоий идеали билан муштарақдир. Бироқ на Низомий ва на ундан олдин ёки кейин ўтган мутафаккирлар бундай ижтимоий идеалга қандай эришишни, уни қандай йўллар билан амалга оширишни билолмадилар.

Шундай қилиб, «Искандарнома» улут озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавий ижодиёти ғоявий-бадиий камолотининг янги ва муҳташам бир биноси бўлди.

Низомий бу достонини қаҳрамонлик эпосининг анъанавий вазни — мутақориб баҳрида (фаулун фаулун фаулун фаул) яратди.

БОРБАД – НИЗОМИЙ НИГОХИДА¹

Ҳар гал кўхна сарчашмаларни, буюк мутафаккирлар асарларини мутолаа қилганда «суруди Борбад», «Борбад оҳангি», Борбад усули», «Борбадона тарона» сингари сўз ва ибораларга дуч келардим. Ана шундай кезларда «Борбад ким экан?», «Бу қандай оҳанг бўлди ?» каби саволлар ақлимини банд қиласарди. Бу жумбоқни ечмоқ учун мен кўп дастхатларни титкиладим, қомусларни варақладим, шарқшунос ва мусиқашуносларнинг тадқиқотларини ўқиб чиқдим. Ва, нихоят, топганларим, ўқиганларимни китобхонлар ҳукмига ҳавола қилишни лозим топдим.

¹ Уш бу бўлим филология фанлари доктори, профессор Ҳ.Хомидий томонидан ёзилди.

Борбад етук мусиқашунос, бастакор, раққос, ҳофиз ва шоир бўлган. У таҳминан 589 йили Марвда дунёга келган. Туркманистоннинг ҳозирги Байрамали тумани яқинида жойлашган Марв VI — VIII асрларда илм-фан, маданият, санъат ва адабиёт, ҳунармандчилик ривожланган шаҳар бўлган. Еттинчи асрда мўйна, чарм буюмлари, мусиқа асбоблари, айниқса, турли-туман бўз, ҳарир шойи матолари билан жаҳонда шуҳрат қозонган. Ҳатто араблар унга Шөҳи жаҳон (жаҳон шохи) деб ҳам ном берганлар. Марвда мухташам кутубхона, илмий марказ, мадрасалар қад кўтарган. XI—XII асрларда Марв салжуқийлар ҳамда хоразмшоҳлар давлатининг маркази бўлган. Бағдоддаги «Байтул ҳикма» ёки «Маъмун академияси» деб номланган илмий марказда Ал-Хоразмийга ҳамроҳ бўлиб келган Марвазий тахаллусли бир неча риёзиёт ва фалакиёт (астроном) олимлари ишлаган. Анварий Марвазий, Абдулоҳ Марвазий, Абдураҳмон Марвазий, Муҳаммад Солих Музаффар Марвазий, Муҳаммад Кисои Марвазий сингари ўнлаб санъаткорлар ва қомусий билим соҳиблари ҳаётининг асосий қисми Марв билан боғлиқ. Бундан ташқари, Фирдавсий ва Табарийлар Марвда дунёга машҳур бахшилар, Озорвар Чангий сингари со-зандалар яшаб ўтганларини қайд этишган.

Бўлажак бастакор ана шу гўзал маданий марказда, Араб ва Ажам мамлакатларидағи мадрасаларда таълим олган. Йигитлик йилларидаёқ ҳалқ куйларини маҳорат билан чалиш ҳамда қўшиқ айтишда номчиқарган. Замонасининг ҳукмронлари Борбадни ўз саройларига жалб этмоқчи бўладилар. Аммо ёш ҳофиз Эрон шаҳаншоҳи Хусрав Парвиз саройига боришига жазм этади. Зероки, Хусрав адабиёт ва санъатнинг, умуман, маданиятнинг тараққиётига жиддий эътибор бериб, кўплаб санъаткорларга ҳомийлик қиласди. Борбад саройдаги ортиқча базм-дабдабалар, беҳуда юриш-туришларга қарамай, ижодий ишлар билан жиддий шуғулланади: ёш ҳофиз, мусиқачилар тарбиясига алоҳида эътибор беради. Сосонийлар сулоласи даврида этишган машҳур созандалар Некисо Чангий, Озорвар Чангий, Гесёи Новагар, Саркаш

ва Саркаблар бевосита ва билвосита Борбад шогирдлари хисобланадилар, Борбад бастакор ва ҳофизгина бўлиб қолмай, истеъодли шоир ҳам эди. Унинг аксари ят куйлари ўз шеърлари матнига ёзилган. Ўша даврдаги хижоли (бармоқ вазнига якин) янги шеърий шаклнинг ихтиро қилиниши ҳам Борбад номи билан боғлиқ.

Табиатан шоир, созанда, бастакор, ҳофиз ва ракқос бўлган Борбад ижодининг илк паллаларидан бошлабоқ, асарларида табиат кўрки, баҳорнинг бетакрор чиройи, латофатини куйлади. Бастакор ижодининг тадқиқотчилари унинг «Гулзор», «Сабзи баҳори», «Роҳи гул», «Ороиши хуршеду моҳ», «Абҳари куҳан», «Равшан ҷароғ», «Полизбон», «Дилангизон» сингари асарларида бевосита табиат гўзаллиги акс этганигини уқтирадилар. У ҳафтанинг етти кунига нисбат бериб «Хусравоний» оҳанглари тўпламини, ойнинг 30 кунига қиёслаб 30 лаҳн (кўй, мақом йили), йилнинг 360 кунига бағишлаб шунча тарона яратган. Наршахийнинг маълумотига кўра, Борбаднинг «Сигона»сидаги 19 ва 20 қўшиқлар «Кини Эраж» ҳамда «Кини Сиёвуш» VII — X асрларда Бухоро ахли томонидан қадимги баҳодирларни хотирлаш маросимида ижро этилган. Бу анъана ҳозир ҳам айрим қишлоқларда давом этмоқда.

Борбад яратган куй ва тароналарнинг кўпчилиги бизнинг замонамизгача ўзгаришсиз етиб келган. Мусиқашуносларнинг аниқлашиба, барбат чолғу асбобини ҳам Борбад ихтиро қилган. Унинг «Зафарқанд», «Нухӯфт», «Гулнӯш», «Оромиши жон», «Дарғам» каби куй ва тароналарини араб, турк машшоқлари то ҳануз ижро этадилар. Бастакорнинг араб мамлакатларида Бахлбад, Борид, Паҳлапаз ва Фаҳлбаз тахаллуслари билан кенг шуҳрат қозониши ҳам шундан далолат беради. Борбад мусиқий мажмуаларидаги барча қўшиқ матнларини ўзи ижод этган. Шарқ мусиқий билими донишмандларининг уқтиришиба, «Яздан оғарид», «Сабз андар сабз», «Партари фарҳор», «Ганжи Бодовард», «Кини Сиёвуш», «Боғи Шаҳриёр», «Роҳрави Шабдиз» сингари тарихий, ҳаётий ҳамда мавсум ва маросим қўшиқлари ана шу-

лар жумласидандир. «Шашмақом» оқанглари силсила-
сидаги «Зерафканд», «Хусравони», «Наврӯзи Бузург»,
«Наврӯзи Ажам», «Наврузи хоро» мақом йўлларида Бор-
бад ижодининг анъаналари бевосита давом этмоқда.
Борбад ижоди ўтмиш мусиқашунослари томонидан
юксак баҳоланган. «Эрон мусиқаси билан танишиш»
китобининг муаллифи Азиз Шаъбоний «Борбад Шарқ
мусиқа тарихида ёрқин сиймалардандин. У бу сарзамин
халқлари мусиқий иями, нотаси, созу овозининг асос-
чисидир» деб юкори баҳо беради. Фаробий, Ибн Сино,
Абдураҳмон Жомийлар мусиқага доир рисолаларида
Борбаднинг мусиқий истеъдодини эъзозлаб, унга юк-
сак баҳо берганлар. Борбад VII асрнинг ўрталарида она
шахри Марвда вафот этган. Кейинги йилларда тожик
олими А. Ражабов Борбад ҳақида маҳсус китоб ёзди.
Ҳали бастакор ижоди кўп тадқиқотларни талаб этади.
Жумладан, Шарқ достончилигидаги Барбод Марвазий
сиймоси алоҳида ўрганишни талаб этади. Зероки, Фир-
давсийдан тортиб барча ижодкорлар Борбадни васф эт-
ганлар.

Саркаш нақли

Ростини айтсам, Борбад сафимизга келиб қўшилган
кунидан бошлаб тинчим йўқолди. Қалбимда аллақандай
ғашлик пайдо бўлди. Зероки, у фавқулодда истеъдод
соҳиби, ҳофиз, бастакор сифатида кундан-кунга ўзини
кўрсата бошлади. Ўзи шеър ёзиб, унга куй басталар, та-
биат эҳсон этган ноёб овоз билан ижро этар эди. Мартабам,
обрўйим қўлдан кетаётган ҳар сонияда у ўрнимни
олиб қўяётгандек туяларди менга. Шунинг учун сарой-
даги хос базмларга Борбадни яқинлаштирмасликка,
Хусрав ҳузурида ўз санъатини намойиш этишига йўл
кўймасликка интилардим.

Баҳор кунларидан бирида Хусрав аъёни давлат,
муваккилони мамлакат иштирокида Фирдавс отлиғ
боғида гул сайри, шеъру соз базми ўтказадиган бўлди.
Жиддий тайёргарлик, машқлардан сўнг бир гуруҳ со-
зандаю ҳофизлар билан боқقا жўнайдиган бўлдик. Бор-

бад ҳам базмда иштирок этишни жуда-жуда истарди. Ҳатто ёлворди ҳам. «Ҳали ўшсан. Бунча шуҳратпараст бўлмасанг? Эхсон истайсанми?» - дедим-да, учта тилло танга бериб жўнаб кетдим.

Боғ сайри, гул гаштидан сўнг барчамиз сарвзор ўртасидаги муҳташам қўшкка тўпландик. Шеър баҳси, созу овоз жарангига кўкка ўрлади. Бир тарафда раққослар Борбад янги ўргатган рақсни қиёмага етказиб ўйнамоқда эдилар. Айвон тўридаги шоҳ супада Некисо Чангий бошлигидаги машшоқлар куй «додини» беришмоқда. Шу пайт айвон ёнидаги сарвлар орасидан бир куй таралди. Кўтаринки, шодиёна руҳдаги бу куй шу даражада ёқимли, сехрли эдики, бутун табиат гўзаллиги унда мужассамланган, дейсиз. Бир сонияда йигилганлар оғзи хандаю шўхлиқдан, созандалар тори ноладан, раққослар оёғи хиромдан қолди. Куй авж нуқтасига етгач, аста-секин пасайиб, майсазорлар узра ёйилиб бориб, сарвлар ичига гарқ бўлди.

Хусрав ишораси билан уч йигит сарвзорга югурдик. Не кўз билан кўрайким, дарахтлар ичидаги ям-яшил ўтлар устида майсаранг либослар кийиб олган Борбад ўтирганди. Ҳатто қўлидаги сози ҳам яшил рангда эди. Қўлтиғидан олдим-да, қўшк томон етакладим. Ҳамма уни хушвақт пешвоз олди. Мен ҳам таъзим қилдим. Сарвлар орасидан таралган оҳанг устида баҳс бўлди. Ҳамма бир оғиздан куйда табиат кўрки, файзу таровати жозибали, мукаммал акс этганини таъкидладилар. Хусрав Борбадни оғзини тиллога, этагини дуру жавохирга тўлдириди. Куйни «Сабз андар сабз» деб атадилар. Шу бугундан бошлаб Хусрав Борбадни менинг ўрнимга сарой санъаткорларининг бошлиғи этиб тайинлади. Мен унинг дахоси олдида бош эгдим ва бир умрга шогирдликча қолдим.

Маълум бўлишича, менинг «шуҳратпараст» деб уч танга беришим Борбаднинг иззат-нафсига теккан экан. У тўғри уйига бориб баҳор манзарасига ўхшатиб майсаранг либослар кийибди, барбатини ҳам яшилга бўябди. Шундан сўнг боғбон Бомдўй хузурига келиб шу кунги

базм пайтида боқقا киришга рухсат сўрабди. Борбад санъатининг чин муҳлиси Бомдўй боғ сайрига киришга ижозат берган экан.

Некисо нақли

Баҳор ойлари эди. Биз бир гурӯҳ машҳоқлар билан Исфаҳонда Наврӯз тантаналарида иштирок этиб, ўз куй ва қўшиқларимиз билан халқ сайлига файз бағишлиб юрар эдик. Иттифоқо Хусрав ўғли Шеруя томонидан ўлдирилганлигини эшитдик. Мен яшин тезлигида Мадойинга етиб келдим. Лекин, ҳайҳот, кечикдим. Аллақачон Хусрав дафн этилган. Саройдаги алғовдалғовлар ҳақида дув-дув гап. Пойтахт одамни тутиб ейман дейди. Кўхна ошнолардан ҳеч кимни топа олмадим, ҳамма зада бўлган қушлардай тумтарақай бўлган.

Не қиларимни билмай довдираб қолдим. Ўзимни қўлга олдим-да, тўғри устозим Борбад ҳовлисига қараб юрдим. Етиб келдим-у ўз қўзларимга ишонмай донг қотиб қолдим. Эвоҳ, бу, қандай кўргулик, эй фалак, бу не бедодлик. Наҳотки, шундай кошонанинг кулинини кўкка совурсанг! Қандай куч билан бақирганимни билмайман. Кўз ўнгим қоронғилашиб, бошим айланана бошлади. Гандираклаб юриб, култепаларни айландим. Ҳамма нарса куйиб хоку туроб бўлган эди.

Кечгача шаҳар айландим, қўни-қўшнилардан устозимни сўроқладим. Бир-икки йўловчилар бозор бошида девонавор айланиб юргани-ю, дарвешлар жандасини кийиб олганини айтишди. Шундан сўнг шаҳар четидаги карvonсаройларни кездим, дарвешхоналардан қидирдим. Ва, ниҳоят, дарвеш хужраларидан биридан топдим. Эшиқдан салом бериб киришим билан бурчакда ўтирган Борбад менга қараб ўрнидан турди. Шамшоддек қомати дол, аргувондек рухсори заъфарон бўлган. Бағрига отилдим, ота- боладек бир-биримизни қучиб саломлашдик. Навбат қўл бериб кўришишга келганда, қўлим олдинги ипакдек майин, ҳамиша оташдек иссиқ кафтларга эмас, аллақандай қаламланган, совуқ навдаларга теккандай бўлди. Бир сесканиб туш-

дим. Қарасам устозимнинг ҳар икки қўлининг бош ва кўрсаткич бармоқлари тагидан кесилган, ўрни қорайиб, буришиб ётарди. Кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Томогимга бир нарса тиқилиб келарди: «Наҳотки, куйга сунқасд килган бўлсалар?! Наҳотки!».

Нақл этишларича, устозим тонг сахарда Хусравга сунқасд қилинганини эшитиб, саройга чопибди. Ўзининг хос хонасида қонга беланиб ётган ҳомийсини кўриб зор-зор йиглабди. Ўзи юваби-тарабди, дафн молосимиға бош-қош бўлибди. Шоҳона мақбарага элтиш йўлида машҳур «Хусравони» куйини чалиб борибди. Ҳомийсини ўз қўли билан лаҳадга кўйибди. Дафн молосими ҳам ғарибона бир тарзда ўтибди. Устоз назарида маърифат ва адолат офтоби сўниб, дунёни зулмат эгаллагандек бўлибди. Диёнат ва урфон, санъат ва нафосат оламини жаҳолат булути қоплабди. Бундай ҳаётга лаънат ўқиб, бу дунёдан бош олиб кетгиси келибди. У мақбара ёнидан тўғри уйига келиб, аввал уйига ўт қўйиб, дарвешона ҳаёт кечиришни ихтиёр этибди.

Мен устозимни уйимга элтмоқчи бўлдим. Аммо у ўз қароридан қайтмади. Деярли ҳар куни унинг олдига келиб туардим, ёлғизлатиб қўймасликка интилардим.

Шахар ҳамон алғов-далғов, сарой нотинч эди. Ҳамма ёқни айгоқчилар, ғаламислар босган. Хисрав вафотидан олти ой ўтгандан сўнг фитначилар Шеруяни ҳам ўлдириб кетищди. Отасини ўлдирган фарзанд шоҳликка ярамайди, яраса ҳам олти ойдан нарига ўтмайди, деган куйидаги ҳикмат ўшандан қолган.

Падаркуш подшохиро нашояд,
Агар шояд, зи шашмоҳе напояд.

Кунлардан бир кун келиб, устозни дарвешлар кулбасидан топа олмадим. «Марвга кетиб қолдилар» дейишиди ҳамхоналари. Орадан кўп ўтмай «Борбад вафот этди» деган хабар келди. Ҳа, мункайиб қолган мўйсафидни Ватан хоки меҳри тортган экан. Бориб қабрларини зиёрат қилиб қайтдим.

Низомий Ганжавий ҳам ўз “Хамса”сида Борбад Марвазий ва у ихтиро этган мусиқа асбоби барбатни

турли базму тараблар тасвирида, Мадойин қасри ва ун-даги санъатхоналар шукухи тасвирида ҳар хил муносабатлар билан зикр этади, тилга олади. Хусусан «Хисрав ва Ширин» достонида шаҳаншоҳнинг Ширинга бўлган севгиси тасвири жараёнида бу масалага бир неча марта мурожаат қилган. Низомий дастлаб «Дар пажӯхиши ин китоб» (бу китобни тадқиқ этмоқ хусусида бобида мазкур хикоят ва Мадойин қасри шухрати таърифида «Қаҳруд созли ва ширин мақолли Борбадни» тилга олади. Шундан сўнг «Хисравнинг бобоси Ануширвонни тушида кўриши» ва бошқа бобларда ҳам йўл йўлакай Борбод сиймоси кўзга ташланади.

«Хисрав ва Ширин»да тасвирланишича, бош қўмон-дон Баҳроми Чўбина исён кўтариб тахтни эгаллайди. Faфлатда қолган Хисрав Парвиз бир неча юз тарафдорлари билан Румга қочади. Қайсари Рум уни яхши пешвоз олади ва қизи Марямни унга никоҳлаб беради. Буни эшитган Ширин фироқ ва рашк ўтида нолон кун кечира бошлади. Орадан кўп ўтмай, Хисрав Рум подшоҳи қўмагида катта лашкар тўплаб, хужумга ўтади, Баҳроми Чўбина ўлдирилиб, тахтни эгаллайди. Аммо Ширин уни кечирмайди. Мадойин қасрига келмайди. Ана шунда ғам-ҳасратдан фориғ бўлиш учун ҳофизлару машшоқларни, шоирлару раққосларни жамлаб, катта базм уюштиради.

Талаб фармуд кардан Борбудро,
В-аз ўдармон талаб шуд дарди худро.
Даромад Борбад чун булбули маст,
Гирифта барбате чун об дар даст.
Зисад достон, ки ўпо буд дар соз,
Гузида карди лаҳаи хушвоз.
Зи бешаҳни, бад он силаҳни чун пўш
Гаҳа дил додиву гаҳ бистади хуш.
Ба барбат чун сари захма даровард,
Зи руди хушк бонги тар даровард.

(Ўша онда дардига дармон талаб бўлиб Борбадни

чорлайди. Борбад маст булбулдек кириб келади, унинг қўлида ҳайёт сувидек барбати бор эди. Унинг созида юз тарона бўлиб, улардан дилкаш ўттиз куйни сайлаб олди. Жон озигидек ана шу ўттиз оҳанг кўнгилга хуш тароват бахш этарди. У барбатига нохунак захмини теккизганда қуруқ асбобдан ҳайётбахш ун чиқартирди).

Шундан сўнг шоир ана шу 30 оҳангни таърифлаб санаб ўгади. Улар орасида «Роҳрави Шабдиз» (Шабдиз йўргаси), «Ганжи бодовард» (Шамол келтирган хазина), «Сабз андар сабз» (Яшил ичра яшил), «Боғи Ширин» сингари муайян тарихий воқеалар асосида яратилган машҳур куйларни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтган.

Маълумки, Шарқда Хусрав Парвизнинг шавкати-ю севги саргузашти ҳақидаги ҳикоялар қанчалик кенг тарқалган бўлса, унинг афсонавий оти Шабдиз хусусида ҳам шунча ривояту ҳикоятлар мавжуд. Нақл қилишларича, Хусрав отбоқарларга ҳам ишонмай, Шабдиз сақланиб, парвариш қилинадиган саисхонани шахсан ўзи назорат қиласкан. Кунлардан бир кун шаҳаншоҳ отхонага кирса, не кўз билан кўрсинки, Шабдиз узала тушиб ётганмиш. Етти иқлимдан мол табибларини келтириб кўрсатибди. Иложи бўлмабди. Барча олимлар Шабдизни «Маризи марг ажал касали»га йўлиққанини бир оғиздан таъкидлашибди. Шунда ғамгин қолган Хусрав даштдаги қароргоҳига йўл олиб, «ким Шабдиз ўлди» деган хабарни элтса, бошини оламан» деб таъкидлабди.

Бир неча соатдан сўнг Шабдиз ўлиби. Сарой аъёнлари бу шум хабарни қандай қилиб шоҳга етказиши билмабди. Ва, никоят, бу мураккаб вазифа ҳам шоир ва машшоқ Борбадга топширилибди. У барбатини қўлига олиб, мамдўхининг ҳузурига борибди. Хусрав этаклари дарёга туташган кенг дала бошида турган экан. Борбад бир ғамгин, айни пайтда майин куйни чалибди. Унда ҳудудсиз майсазорларда елиб-югуриб юрган отнинг олис-олисларга чопиб бориб, кўздан ғойиб бўлиб кетиши тасвириланган экан. Оҳангни тинглаб бўлган Хусрав Парвиз Борбадга қараб:

- Шабдиз ўлдими? - деб сўрабди.

Бастакор бошини күйи эгиб, хомуш турибди. Ана шу күйга “Роҳрави Шабдиз” деб ном қўйибдилар.

Низомий Ганжавийнинг Борбад ҳақидаги батаф- силроқ мулоҳазалари достоннинг “Хусравнинг шикоргоҳда базм ташкил қилиши” бобида ифодаланган. Маълумки, Хусрав Парвиз қасрида ўнлаб машшоқлар фаолият кўрсатган. Мазкур бобда Борбаднинг Хусрав тилидан газал ўқиб, кўшиқ айтиши, Некисо Чангийнинг Ширин тилидан шеър ўқиб, куй ижро этиши турли бўлимларда алоҳида-алоҳида тасвирланган. Қувонарлиси шундаки, шоир ана шу базм тасвири жараёнида ўнлаб ҳалқ қўшиқлари, қадими мусиқа асбобларини тилга олади, тавсифлайди: ранг, руд, уд, барбат, духул, чанг, тор, “музиқори Исо” ва бошқалар созандалар базмининг зийнати сифатида келтирилади:

Зи дуди дил гиреҳ бар уд мезад,
Ки удаш бонг бар Довуд мезад.
Ҳамон нағма димоғаш дар чарас дошт,
Ки музикори Исо нафас дошт.

(Қалб тутунини уд билан кетказарди, уди Довуд товушини берарди. Ўша оҳанг димогини чоғларди, нафасига Исо музикасидек ором берарди).

Хулоса қилиб айтганда, Низомий достонлари, юқорида таъкидлаганимиздек, Шарқ касбий музикасининг асосчиси Борбад Марвазий ижодининг баъзи жиҳатларини, айрим қўйларининг яратилиш тарихини ўрганишда муҳим манбадир.

НИЗОМИЙ МЕРОСИННИГ ДУНЁ МИҚЁСИДА АҲАМИЯТИ

Улуғ шоир ва мутафаккир Низомий Ганжавий ўзи ҳақида башорат қилиб бундай деган эди:

Ниҳон, ки бошад аз ту жилвасозе,
Ки дар ҳар байт гўяд ба ту розе.

Пас аз сад сол агар гү: кужо ў?
3-хар байте нидо хезад, ки: ҳо, ў!

(Хар бир байтда сенга бирон сир айтиб турган у жил-васоз қандай қилиб сендан ниҳон бўлиши мумкин? Юз йилдан кейин ҳам, агар у қаерда деб сўрасанг, ҳар бир байтдан нидо чиқарки: ҳа, у шу ерда деб.)

Низомий янглишмади, унинг сози ва овози юз **йил** эмас, балки саккиз юз йилдан кейин ҳам баралла янграб келмокда. Асрлар ва авлодларга ҳамроҳ ва манзур бўлган Низомий, айниқса, Шарқ кишиларининг буюк хурмати ва муҳаббатига сазовор бўлди.

Низомий инсоннинг баҳт-саодати, яхшиликнинг тантанаси, илм-маърифатнинг равнақи учун курашди. Унинг тараққийпарвар орзу-идеаллари зулмат булутини ёриб ўтган чақмоқ каби чақнади. Асрлар кечди, лекин бу чақмоқ сўнмади. У инсониятнинг баҳт-саодати учун олиб борган кураши ва умид-орзулари билан бирга ёнди, у билан бирга ўсди, камол топди.

Низомий Яқин ва Ўрта Шарқ ҳалқлари бадиий адабиёти тараққиётидаги янги бир босқич бўлган ҳамсачиликка асос солди. «Панж ганж» («Беш хазина») деб номланган ва баҳолангандаги Низомий «Ҳамса»си асрлар ва авлодларнинг севикли китобига айланди. У кўплаб шоирларга илҳом ва таълим берган адабий мактаб бўлди. Ҳамсачилик бир адабий анъанага, санъаткорлик маҳоратининг мезони ва синов тошига айланди. Ўлаб шоирлар «Ҳамса» ёки ҳамсачилик анъанасига кирган алоҳида достонлар яратдилар. Бироқ Низомий билан тенгма-тенг келишга, буюк ҳамсанавис даражасига кўтарилишга камдан-кам шоирлар мұяссар бўлди. Ҳамсанавислардан фақат уч кишигина: улут ҳинд шоири Амир Хисрав Дехлавий (1253—1325), улут форс-тожик шоири Абдураҳмон Жомий (1414—1492) ва улут ўзбек шоири Алишер Навоий (1441—1501) янги ва юксак «Ҳамса» яратишга, буюк ҳамсанавис деб ном олишга мушарраф бўлдилар.

Низомий атоқли сўз санъаткорларининг тақдири ва юксак баҳосига сазовор бўлди. Жумладан, Хисрав

Деҳлавий Низомий ҳақида «у гавҳар яратиш ошиғи бўлганлигидан тафаккур денгизининг ёзувчиси бўлди ва денгизга ҳар шўнғигандаги чиқарган дурлари билан денгизни бўшатди, дунёни тўлдирди. У безакли ва ялтироқ кийимларни севмади. У эски ва ямоқ кийимда юришни шараф деб билди. Ер ва кўк унинг мулки эди, лекин ўтирган жойи бир кулба эди. Унинг қўлида давлати бўлмаса ҳам, бу қўлнинг даҳоси дурлар билан тўлади. Унинг қорни оч бўлса ҳам, қалби жавоҳиротларга бой эди. Бир дунё олтин унинг ихтиёрида бўлса, унинг бирини бир онда улашиб берар эди. Унинг нафаси тонг насимидек халққа рух, жон берди. У халқнинг юкини елкасида кўтариб юрар эди...» дейди.

Алишер Навоий ҳам Низомий Ганжавийни устоз шоир, шеъриятнинг шери деб баҳолайди. У «Хамса» достонларида Низомийга ёзган бағишивларида Низомийнинг юксак санъаткорлик маҳоратини таърифлайди. Навоий жумладан, «Садди Искандарий»нинг муқаддимасида Низомий ҳақида бундай деган эди:

...Анинг бирла кони маоний кутуб,
Йўқ, арзий кутуб, осмоний кутуб.
Неча қидмати ортуқ андозадин,
Вале дамбадам тозароқ-тозадин.
Жаҳон гулшани ичра бу тоза гул,
Куёш вардидек олий овоза гул.
Ки, андин дурур даҳр боғига атр,
Бори оғариниш димоғига атр...
Бу гавҳардин ўлди тўла Ғарбу Шарқ,
Вале топти қийматда бисёр фарқ.
Бирорга етишгонда қиймат пашез,
Яна бирга қиймат келиб ганжхез.
Бу ганж олғон ул нодири фард эрур,
Ки ганжи анинг Ганжа парвард эрур.
Ҳамул ганжрезу ҳамул ганжпош,
Бўлуб базлидин даҳр аро ганж фош.
Нечаким очиб ганж тўкмакка қўл.
Вале маҳзани роз ганжури ул.

Анинг ганжидин ҳар дирам ахтаре,
Яшил куб анга гунбази ахзаре...
Тутуб ганжи бу чархни нўҳ токни,
Нечукким қуёш нури оғоқни.
Бу янглиғки ганжи маоний тўқуб,
Жаҳон аҳлиға жовидоний тўқуб.
Бу беш ганжидин ким жаҳондур тўло,
Ки кўк жавфига доғи йўқтур хало.
Йўқ улжим, жаҳонни тўло айламиш,
Ки гардунни ҳам истило айламиш.
Келиб табъи гардуни олий асос,
Маоний дури анда анжум қиёс.
Бу гардун аро табъи хуршед бўлуб,
Анинг нури оламда жовид ўлуб...

Абдураҳмон Жомий ва бошқа атоқли санъаткорлар ҳам Низомий ва унинг «Ҳамса» сига юксак баҳо берадилар. Улуғ немис шоири Гёте Низомийни форс-тожик тилида ижод этган етти буюк шоирлардан бири сифатида таърифлайди.

Низомий ўзбек халқининг ҳам севикли ёзувчиларидан бири бўлиб келмоқда. Ўзбек китобхонлари Низомий асарлари билан жуда қадим замонлардан бери танишдирлар. Низомий асарларининг ўзбек китобхонларига яқиндан таниш ва манзур бўлишида ўзбек таржима адабиёти, айниқса, катта роль ўйнади. XIV асрда истеъодли шоир Кутб Хоразмий Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонини ўзбек тилига эркин таржима қилиб, бу достоннинг асл моҳиятини сақлаб қолиш билан бирга, унга XIV аср ҳаёти воқеликлари асосида айрим ўзгариш ва янгиликлар киритган эди. Бинобарин у:

Қазонтек қайнаб уш савдо пишурдум,
Низомий болидин ҳалво пишурдум,

—дейди.

XV асрнинг биринчи ярмида ўтган Ҳайдар Хоразмий эса «Махзанул-асрор» дан илҳомланиб ва маълум даражада истифода қилиб, шу номда ўз «Махзанул-асрор» достонини яратди. Шунинг учун у:

Менки пишурдум бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдан олиб чошни.
Шайх Низомийда жон топиб,
Маънисидан ёрлиғу бурҳон топиб.
Қўлтим эса, ўпти элимни билик,
Ганжфишонлик била очдим илик,
— деган эди¹.

Машхур шоир, тарихчи ва таржимон Мухаммадизо Огахий (XIX) Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонини наср билан таржима қилиб ўзбек китобхонларига тақдим қилди.

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Навоий Низомий «Хамса»сидан илҳом ва таълим олди, хамсачиликни анъянавий янги тараққиёт поғонасига кўтарган машхур ва ўлмас «Хамса»сини яратди.

Барча атоқли ўзбек ёзувчилари Низомий асарларини иштиёқ билан ўқиб ўргандилар, уни устоз шоирлардан бири деб ҳисобладилар. Жумладан, Мунис Хоразмий «Волий мулки тариқат Низомийдур менга» деб тақидлаган эди.

Барча ўтмиш санъаткорларининг мероси қаби Низомий ижодиёти ҳам ўзбек халқи кенг китобхонлар оммасига манзур бўлди, унинг юксак тақдиди ва муҳаббатига сазовор бўлди.

ҚАРДОШ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИ ДОНИШМАНДИ

Маълумки, ўзбек халқи қадимулайёмдан Марказий Осиё, Чин, Кавказ халқлари билан иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий алоқада бўлиб келган. Ана шу жараёнда бу минтаقا халқларининг оғзаки ва ёзма бадиий ижоди ҳам бир-бирига ўтган, ўзаро таъсир этган. Натижада, шу халқлар адабиётида анъянавий мавзулар, образ ва муштарак сюжетлар вужудга келган. Кенг қамровли олим Н.М.Маллаев (1922—1996) “Х—ХII асрлар адабиёти”, “Навоий ижодининг

¹ Қаранг: Н. Абдуллаев. Ҳайдар Хоразмий ва унинг «Махзанул-асрор» асари. «ФАН» нашриёти, Тошкент, 1976.

халқчил негизи”, “Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди” монографияларини, “Ўзбек адабиёти тарихи” дарсликларини яратиш билан бирга, қардош халқлар адабиёти таҳлили ва талқинига ҳам алоҳида эътибор бериб келарди. Агар олим ўтган асрнинг 50-йилларида қардош қўшни халқлар адабиёти вакиллари ҳақида муҳтасар очерклар яратган бўлса, 60-йилларга келиб, муаммога кенгроқ ёндашиб, у ёки бу буюк ижодкор ҳақида маҳсус рисолалар яратишга киришди. «Абуяқосим Фирдавсий» (1962) китоби олимнинг шу йўналишдаги дастлабки жиддий илмий иши бўлди. Гарчи буюк Фирдавсий ижоди ўша йиллари Сад-риддин Айний, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитратлар томонидан муайян даражада ўрганилган бўлса-да, шоир ҳаёти ва мероси ҳақида маҳсус китоб битилмаган эди.

Олим ушбу рисолани ёзишда, бир томондан «Лубоб ул-албоб», «Чаҳор мақола», «Тазкиратуш шуаро» каби биринчи сарчашмаларга суянган бўлса, иккинчи томондан, Е.Э.Бертельс, Садриддин Айний, И.С.Брагинский, М.В.Дяконов, М.Н.Осмонов сингари машхур шарқшуносларнинг Фирдавсий ҳақидаги тадқиқотларидан файз топган, улар анъанасини ўзига хос тарзда давом эттирган.

Дастлаб рисолада муаллиф Фирдавсийнинг ҳаёти ва фаолиятини анча батафсил ёритган; «Шоҳнома»нинг ёзишиш сабаби, «Фирдавсий ва Султон Маҳмуд» муносабатлари ҳақидаги ривоятга атрофлича тўхталган, бу хусудаги тадқиқотларга анча кенг муносабат билдирган.

Шундан сўнг муаллиф Фирдавсий «Шоҳнома»ни ёзишда фойдаланган манбалар таснифига муҳтасар тўхталиб, асар таркиби-композицион тузилиши, асотирий, афсонавий, қаҳрамонлик, тарихий қисмларнинг изчил таҳлилини берган, ҳар бир достоннинг муҳтасар моҳиятини баён этган. Китобнинг «Шоҳнома» гоявий мотивлари, юксак идеалларнинг нечоғлиқ бадиийликда тасвирланганлиги таҳлилига багишланган саҳифалари гоятда мароқли битилган. Зероки, олим, «Шоҳнома»да ўз бадиий ифодасини топган ватанпарт

варлик, халқсеварлик, ижтимоий адолат учун кураш, адолатли шох, марказлашган давлатнинг бутунлигини саклаш, жангномалар сўнгидаги келадиган пандномаларни бағоят теран нигоҳ билан кузатган, ибратомуз хуласага келган; “Шоҳнома”нинг асотирий қисмини ёзишда Фирдавсий “Авесто”га суюнганлигини муаллиф аниқ далиллар орқали таъкидлаб ўтган.

Достонлардаги етакчи образлар зиммасига юклатилган ижодий ният талқини, уларнинг таҳлили ҳам кишида жиддий эътиroz туғдирмайди. Муаллифнинг жаҳон фирдавсийшунослигида эришган ютуқлар ҳақидаги умумлашма фикрлари ҳам лўнда, китобхонга илм-маърифат беради, олам-жаҳон завқ бағишлади.

Энг муҳими, рисолада устоз «Фирдавсий ва ўзбек адабиёти» муаммосини қўзғаб, адабиётшуносликда биринчи бўлиб «Шоҳнома» сюжетларининг ўзбек халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиётга кириб келишини асослаб кўрсатган. Бундан ташқари, профессор Н.М.Маллаев ўтган асрнинг 60-йилларидаёқ «Шоҳнома»нинг Хомуший, Нурмуҳаммад Бухорий, Очилдимурод Мирий томонидан наср ва назмда ўзбек тилига таржима қилиниб, бир неча маротаба кўчирилганни, ҳатто Хомуший таржимаси тошбосма усулида 1903, 1906, 1909 йилларда нашр қилинганлиги ҳақида маълумот берган. Хуллас, “Абулқосим Фирдавсий” ўзбек шарқшунослигида илк жиддий тадқиқот бўлган эди. Зероки, китобда “Шоҳнома” ва туркий халқлар адабиёти деган кенг қамровли долзарб масалага ҳам дахл қилинган эди.

Маълумки, Низомий Ганжавий асарлари ўтмишда қолади туркий таржималари орқали ҳам халқимиз орасида машҳур бўлган: Кутбдан (14-аср) тортиб Низомий достонлари ўзбек тилига кўп маротаба таржима қилинган. Устод Шоислом Шомуҳаммедов шоир лирикасини, Жонибек Субҳон «Иқболнома»ни, сергайрат мутаржим Олимжон Бўриев «Панҷ ганж»ни тўла замонамиз китобхонларининг маънавий мулкига айлантиришди. Гарчи 1943 йили устоз Воҳид Зоҳидовнинг “Дунё адабиётининг ёрқин сиймоси” асари китоби чиққан

бўлса ҳам, ўтган асрнинг 80-йилларига қадар Низомий ҳақида яхлит маълумот берадиган китоб йўқ эди. Шунинг учун ҳам, Натан Маллаев ўзбек низомийшунослигида биринчи бўлиб шоир ҳақида тугал маълумот берувчи “Низомий Ганжавий мероси ва унинг тарбиявий-маърифий аҳамияти” деб номланган илмий-оммабоп (1989) китобини яратган.

Ушбу рисола олти фаслдан иборат. «Низомийнинг фаолияти ва адабий меросини ўрганиш тарихи» бобида муаллиф шоир биографиясини батафсил ёритган, ўқиш, ўрганиш йиллари, устозларию маслақдошлари, ижоддининг илк паллалари хусусидаги сўнггти илмда қўлга киритилган энг сўнгги маълумотларни келтирган. Шундан сўнг дунё низомийшунослиги эришган ютуқларни изчил қиёсий таҳлил қилиб, яхлит, лўнда, умумлашма даллilarни баён этган; шоирнинг форсий ва туркий тиллардаги лирик меросидан бизгача сақланиб қолган намуналарнинг мавзу, образлари, ғоявий йўналиши, бадиийлиги жиҳатидан таҳлили ҳам анча мароқлидир. Демак, Низомий бадиий ижод даргоҳига талантли лирик шоир сифатида кириб келган.

Рисоланинг «Панж ганж» га кирган олти достон таҳлилига бағишлиган боблари ҳар жиҳатдан мукаммал ва ибратлидир. Зероки, муаллиф дастлаб таҳлилга тортилган достон мавзусининг тарихий келиб чиқиши, образларнинг оғзаки ижоддаги прототип илдизлари, айримларининг тарихий шахслиги, анъанавий ёки оригиналларини аниқлашга интилган. Сўнгра эса, достоннинг муҳтасар мазмуни зикрини келтирган. Ана шундан сўнг олим китобхонни асар образлар олами, ижодкор ғоявий ниятидан келиб чиқиб воқиф этиб, юксак ғояларнинг қай даражада бадиий инъикос топганлиги билан ошно этади. Пировард натижада, бу асарларнинг нечоғлик тарбиявий, таълимий аҳамиятга моликлигини кўрсата билишга муваффақ бўлган, муайян илмий хулосаларга келган.

Шу ўринда муаллиф Низомий ижодининг умумбашарий моҳиятини ҳам алоҳида таъкидлаб кўрсатишга эътибор қаратган, дунё низомийшунослиги ҳақида

маълумот берган. Юқорида таъкидланганидек, «Панж ганж» ўзбек халқи орасида аслиятда ҳам, таржималари воситасида ҳам кенг тарқалган, ўзбек хаттотлари маснавийларни қайта-қайта хушнавис қилишган, мусаввирларимиз уларни зийнатлаб, миниатюралар билан сайқал беришган. Кутб «Хусрав ва Ширин»дан тортиб Низомий ижодиётининг ўзбек адабиётига кириб келиши, сюжет ва образларининг анъанага айланиши, умуман, «Низомий ва ўзбек адабиёти» мавзусининг муайян-қирраларини ёритишни ҳам диққат марказида тутган. Хуллас, рисолани ўқиган китобхон «Панж ганж»нинг туб моҳияти, ҳар бир достоннинг мазмуни, образлар силсиласи, бадиийлиги хусусида яхлит тасаввур ҳосил қилдиради. Бу асар академик Воҳид Зоҳидовнинг «Дунё адабиётининг ёрқин сиймоси» китобидан сўнг Низомий Ганжавий ҳақида яратилган энг мукаммал рисола ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида навоийшунослигимиз янги ўзанда янада жиддий ривожланмоқда. Шоир асарларининг 20 жилдлик нашри нихоясига етди, айрим рисолаларининг янги танқидий матнлари устида иш олиб борилмоқда; Навоий лирикаси, достонларининг ижтиёмий-фалсафий, диний, ирфоний, маърифий, ахлоқий, таълимий ва сиёсий жиҳатлари янгича нигоҳ билан яхлит ўрганилмоқда. Натижада, буюк адаб ижоди таҳлили бўйича бир неча номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Кейинги йилларда юртимизда Низомий ижодини ўрганиш ва асарларини таржима қилишга алоҳида эътибор берилмоқда: “Ганжалик даҳо”, “Низомий ва ўзбек адабиёти” мажмуалари чоп этилди; академик А. Қаюмов “Панж ганж” ҳақида алоҳида тадқиқотлар яратдилар. Серғайрат ижодкор Олимжон Бўриев шоир “Хамса”сига кирган барча достонларни ўзбек тилига мукаммал таржимасини тутатди. Бу асарлар оммавий суратда нашр этилса, ўзбек низомийшунослигининг янги босқичга кўтаришга ишончимиз комил. Демак, “Панж ганж”даги ҳар бир достон таржи-масининг аслият билан қиёсий-типологик таҳлили ўз

тадқиқотларини кутмоқда. Ҳар гал соҳа нуктадонла-
ри ва Навоий меросининг у ёки бу жиҳатига мурожаат
этиб, таҳлил қилишга киришар эканлар, Н.М.Маллаев
асарларини ҳам мамнуният билан эслайдилар, баъзила-
рига сұянадилар ҳам. Демак, замонамизнинг забардаст
олими, поктийнат мураббийси Натан Муродович Мал-
лаев ўз одамийлиги ва умрбоқий асарлари билан бизга
ҳамиша ҳамрозу ҳамдам экан.

*Х.Хомидий,
О.Тожибоеева*

Илова

Низомий ГАНЖАВИЙ «ИҚБОЛНОМА» асаридан АРШИМЕДИС БИЛАН ЧИН КАНИЗАГИ АФСОНАСИ МУҒАННИЙНОМА

Муғаний, бир навое айлаки зуд,
Фикр ўти миямни айласин дуд.
Хуш ул нағмангни андоқ чалки, токим
Безовта уйларимни айла сокин.

ДОСТОН

Деди юрт файласуфиковим, уриб дам,
Эди кексаси ул Рум пирларин ҳам:
Бор эрди шоҳ надими, хушкаломи,
Хунарманд, Аршимедис эрди номи.
Юнон улуғларига эрди зода,
Жаҳон кўрмади ул янглиғ озода
Хисоб йўқ эрди сийму зарда шундок,
Юнонда йўқ эди ундан гўзалрок.
Билимдону ақлли эрди чандон,
Оқиллар таълимига ташна ҳар он.
Арасту севди фарзанддай ягона,
Ўқитган сари зийнат топди хона.
Сикандар берди унга суд ишини,
Кўрди, ғамдан халос айлар кишини.
Хоқонки, берди канизагини шод,
Бўлди барча рус учун жангни барбод.
Берди гул юзлига сўнгра у ҳунар,
Хунарманд дилға сўнг берди фикрлар.
Гўё сайёд кўлига тушди оху,
Сут эмар оҳудан тўймас эди у.
Кейин Чин турки этди дилга фармон,

Чиқарсın ғам қули борини шул он.
Күйиб дунёни, бўлди унга машғул,
Ва доно дарсларига келмайин ул.
Мураббий қийналарди бу ишидан,
Хатар тушарди дилга ўқишидан.
Хунарпешани, айт ким йулдан урди,
Хаёлларини ғалва ёқقا бурди ?
Оларди бирданига юз шогирд дарс,
Эди яхши, ёмонни ўрганиш фарз.
Жойида бўлмаса Аршимедис гар,
Бири кам юз уни излар муқаррар.
Унутди сўзламоқни мисли устод,
Топдими янги зарб ё эски нақш бот?
Ва гар у ўқимоқ бўлганда ёлғиз,
Унинг олдида не сирлар очар юз.
Қулоқ солгувчи ёлғиз бўлса доно,
Юзидан асли ноқиснинг у авло.
Писанда қилди шогирдига устод,
Ки бизни айламай қўйдинг тамом ёд?
Билимдан юз буриб не иш қиласан,
Билимсиз нотавон умринг, биларсан.
Жавобни Аршимедис қилди шундоқ:
«Ўзини сувга ургай йўлда чанқоқ.
Мени шоҳ эркалатди асли ғоят,
Қилиб Чин канизи — Ойни иноят.
Юзни ўт солганидан ёш бу жонга,
Мехр кўргузмайинми меҳрибонга?
У сайд деб бу шикордан мен жудо, бил,
Ки дил бўлмайди икки ишда яқдил.»
Не эрди ҳол тушунди зийрак устод,
Уни шаҳватпарастлик қилди барбод.
Деди унгаки ўшал парисиймо
Менинг қошимга келсин ўзи танҳо.
Анинг турқона торожин кўрай бир,
Сени илм йўлидан чалғитди охир.
Итоат айлаб ошиқ тақсирига,
Санамни йўллади доно пирига.
Узатди унга доно бир тахир жом,

Кувар тан ширасин ташқари тамом.
Бироқ етмайды озор тану жонга
Ва лекин күч кирап тобора қонга.
Гүё шахсидан олди мохиятни,
Дутго этди сарвдек тикка қадни.
Шу боисдан у эгилган чоғи сал,
Йиқитди тосга у санамни дангал.
Доно тұлдирди хилт¹ бирла уни лиқ
Ва күз ўнгидә йўқ бўлди гўзаллик.
Юзидан рангни артди мисли наққош,
Симоб нуқраси ўрнин олди сув-тош.
Кейин чақирди ёш шогирдини ул
Ва дилбанд маъшуқин топшириди буткул.
Деди шодлик билан уйингга элт боз,
Дилороминг қилур авалгидай ноз.
Боқиб санамга, ёшни босди қайфу,
Деди устодга: «Кимнинг хотини бу?
Қани ўшалки, мен суюги эрдим?
Неча йил бандида куюги эрдим?
Доно буюрди: Тосни жойидан тез
Ёпуғлик ҳоли бери келтириңгиз.
Ва у тос устидан ёпқични олди,
Жаҳон қудратидан ҳайратда қолди.
Деди сўнг у, дилороминг эди шу,
Бор ишингдан сенинг коминг эди шу.
Каниз вужуди унга лиқ учун ҳам,
Азиз эрди

Сенинг қошингда ул дам.)

Бу моя тандалигин билмас эрдинг,
Хунук хотинни сурат каби дердинг.
Нечун хилтга бериб қон бирла пардоз,
Хилту қондан ошиқни яратиш боз?
Қаро хокка сувингни тўкма зинҳор,
Булар қудратли, одам қатрадан бор.
Ҳали сочишмаган сув қатрасида
Кувончу завқларинг ётар осуда.
Қилиб асов канизаклар учун хор,

¹ Хилт - қадимги табиблар тайёрлайдиган суюқлик.

Совурма хирмонин умрингнинг зинҳор.
Ўзингга биттани жуфти ҳалол қил,
Хотин кўп бўлс, эр ёлғизланур, бил.
Бўлибдур турфа ранг аслида очун,
Етти ота, тўрт онаси бор учун.
Десанг, бўлсин ягона рангда ўғлон,
Дил қўй бир ота-оналика ҳар он.
Кўрди Аршимедис донои Румдан
Асални тортди қай тахлитда мумдан.
Узр сўраб бўса пойидан олди,
Назарин қайта илм томонга солди.
Ва лекин дилда ул ой майли эрди,
Ки чиндан ром этар санамни дерди.
Яшил рангга қайта ўралганда шох,
Кезарди сарв ила майдон аро гоҳ.
Бинафша қайтадан қора кийинди,
Бошини чайқади маст нарғис энди.
Яна чин турки гул янглиғ кўтгарди,
Келиб майхона йўлин ел супурди.
Дил оташида ёнди Аршимедис,
Қалин шоҳ ичра ўзин күш қилиб ҳис.
Ёпиб илмга қулоқлар тешигин ул,
Айшга очди ичиш, ноз эшигин ул.
Пари бирлан париюз эрди бир жон,
Озод чоғлар паридай эрди пинҳон,
Ки устоз тутди дашномдан тилини,
Кечирди бундай ишқ учун дилини.
Икки-уч йил ўтиб, сўнг ўз-ўзидан,
Сўнди ғуссадан ўт оху кўзидан.
Кизил гул кўмилиб оҳиста хокка,
Қочди бўстонидан булбул йироқقا.
Ахири ютди хок паризодани,
Ютгани янглиғ парилар бодани.
Аввало, ундан ҳалос бўлгач фалак,
Берди менга унданам авло малак.
Хизмату меҳрини баҳш айлар ҳамон,
Ақлини умримга нақш айлар ҳамон.
Кўйиб пиёда у рух бирла моҳни,

Тарк этган каби от күпинча шоҳни,
Хунимни айлар тақозо баҳтли гул,
Жаҳонда кўрмаган бир ўзгани ул.
Қилди нурга чашма кўзимни бироқ,
Бир ёмон кўз қилди кўзимдан йироқ.
Қилди шундай ҳамла босқинчи фалак,
У гўё дунёга ҳеч келмагандак.
Етишди менга ундан қанчалар баҳт,
Худо шунча баҳтни айлади нақд.
Сухан бобида толеим биларман,
Ки кўхна киссани янги қиларман.
Шакарафшон эсам байрам куни гар,
Шакарлабга заҳар тутгум муқаррар.
Яратдим мен ширин ҳалвони кимга,
Тўлов бўлди у ҳалвогарлигимга.
«Лайли» нинг ганжи учун қурдим ҳисор¹,
Қилиб ўрнига ўзга гавҳар нисор.
Энди менга тўй каби бўлгач бу кун,
Ўзга келин буюрдим жаннат учун.
Билмадим, қўйиб келинлар ғуссасин,
Мен қиласай қандай Руму Рус қиссасин.
Азал ғамин унутсак аввал осон,
Қилар хуш вақтини хешнинг бу достон.

ҚИБТИЯЛИК МОРИЯ АФСОНАСИ МУТРИБНОМА

«Қадимий йўл» ни, муғаний, менга чал,
Майфуруш, «Навои майфуруш»га гал.
Чалиб мен бенавога бир навони,
Суюкли қил, иликроқ қил ҳавони.

ДОСТОН

Файласуф бор эди жаҳонгашта бир,
Қиссасин шу хилда айлади таҳрир:
Мулки Шомга шоҳ эди кибтий аёл,
Мория исми билан топган камол.

¹ Ҳисор –қўргон, қалъа

Бор эди таниқли күп қалъалари,
Бўлди душман дастидан вайрон бари.
Ўзиб бири биридан моҳир ағёр,
Ахийри, дунёни қилди унга тор.
Ғанимлар тазийики текканда жонга,
Нихоят, келди у шоҳи жаҳонга.
Мадад тилар эди шоҳданки, ул ҳам
Мулки ободида кун кўрса хуррам.
Паноҳ деб бурди шоҳ вазирига рўй,
Адолат излаб ундан мисли аргўй.
У кўрдики, бўлиб вазирга пайванд,
Неча гуруҳ билим дарси билан банд.
Ҳайиқди қилмағидин арзи даъво,
Билим олмоғи эрди ундан авло.
Доду бедод ёдидан пок бўлиб дил,
Билим олмоққа шаҳдам боғлади бел.
Даҳр доносининг қошида машғул,
Аро жиҳдий, такаллуфсиз эди ул.
Итоатгўй канизлар ичра бир у
Куя оларди устоди қўлига сув.
Тутарди устоди парҳезда ўзни,
У неча очди рухсор, юмди кўзни.
Қанчалар сув қўймасин ул қўллари,
Солмади кўз қўлдаги сувдан нари.
Аёл кўрди, вазир парҳезда шундоқ,
Эди оқ у, юриши ҳам совукроқ.
Аёлда эр учун бўлгувчи хоҳиш
Қилди кўнгли ҳавосин бирданига қиш.
Билим олмоқни кўнглига билиб ком,
Билим тўплашдан олди кўнгли ором.
Бу дилнавоз учун Арасту доно
Билим эшигин очди бетаманно.
Жило берди бу дурга дурдан ортиқ,
Табаррук сўзларини қилди тортиқ.
Не илм борки, кўлга кирмас осон,
Хабардор этди бир-бир куйдириб жон.
Ёқиб умрига илмдин аёл шам,
Қилди жамийки илмни қатралаб жам.

Дили ёнарди, юртига бериб зеб,
Боболар урфини айлай бажо, деб.
Бунинг-чун салтанат, лашкар қаёқда?
Бу орзуси йўлида зар қаёқда?
Вазир донолиги айларди огоҳ;
Эрур кўп нотавон хазинасиз шоҳ.
Кўшиб гавҳарга алкимёйи зарни,
Яратди Мориядан кимёгарни.
Бу кимё бирла юрди мир бўлиб сўнг,
Шуҳрати алкимё илми бирла чўнг.
Билими ганжи бирла шоҳ вазири,
Унга баҳш айлади кудрат ахiri.
Юборди шоҳ уни ўз кишварига,
Қилиб бош ганжи бирла лашкарига.
Юрти томон шошди ул излаб нажот,
Бўлди мамлакати осойишта бот.
Эрди йўқ эҳтиёж ўлпону божга
Ва этди мамлакатни ёд хирожга.
Тутатди алкимё бор юмушни,
Сара тилло қилиб оддий кумушни.
Кумушдан этди бунёд шунча кўп зар,
Очар ганж эшигин ўйнаб одамлар.
Тарозусига унинг тошу зар бир,
Жами зар бетарозу чангда ётири.
Йўқ эди лашкаргоҳида бирор зот,
Ки унда бўлмаса зар тақали от.
Бош кўтарган кимки бу даргоҳда гар,
Эшаги бўлса бўлди эгари зар.
Қолиб зар, йиғди ким безак, узуклар,
Тилла занжир тақди ҳатто кучуклар.
Нечов олим, билимга ташнаю оч,
Ки дунё дастидан фақири муҳтож.
Сиридан ганжнингки хабар топдилар,
Ганжина дийдори томон чопдилар,
Айтдилар, кўрсак не хил кон борлигин,
Айтдилар аҳволлари ночорлигин.
Ўзгалар янглиғ ҳунарни билмасак,
Жаҳондин ўзга фикрни қилмасак.

Силкиб этак бу дунё касбларидан,
Тушдик айру неки ризқ-рүз, баридан.
Гарипарвар маликам балки бир оз
Хазина эшигин бизга очар боз.
Үқитар балки хоҳиш, тадбиридан,
Алкимё илмининг баъзи сиридан.
Етар жаҳонга бунча ганжку гавҳар,
Нетар калидин олса ҳар киши гар?
Қонса эрди агар кунлик эҳтиёж
Ва биз бўлмас эдик ҳеч ҳалққа муҳтож.
Аёлки, беадад пок, софдил эрди,
Бу истак ижросига мойил эрди.
Бор эрди битта жой нурли, шукуҳбахш,
Солинган эрди харсанг устига нақш.
Чиқди жилвагоҳга у келин мисол,
Юзига ташлаб қаро шойи рўмол.
Наргису толдай мисоли мушк тараб,
Қаро соchlарига оппоқ мунчоқ қадаб.
Куш қаро зулф кесишиб мисли салиб,
Келди то мунчоққа тугун ўралиб.
Деди турғанларга: «-Бўлинг шоҳиди,
Сочларим турипти қошлар токида.
Менинг пинҳоний алкимёмни яққол
Кўрарсиз манглайим тонгида алҳол.»
Хукмдор сўзларини тинглади ким,
Чечан қошида бўлди барчаси жим.
Бири дер, қилди мунчоққа ишорат,
Гўё Зухра, тиник, ёрқин ниҳоят.
Бири излар ўралган сочдан асрор,
Ки мунчоқ бирла сочни кўрди илк бор.
Олиб ҳар бир ҳунардан биттадан из,
Охир бўлди фикрлар чалкаш, ғализ.
Олиб бул қиссадан ҳар кимса ул-бул,
Келиш доно фикрга бўлди мушкул.
Эртаси истак яна топиб камол,
Янги бобин айт, дея, тушди савол.
Парирўй чиқди қайта жилвагоҳга
Ва айлаб неча олим сажда шоҳга,

Сўз очди, гаюкки қилди кўпни шайдо
Ва сирли ганжни қандай қилди пайдо.
Одамгиёҳли қояда, нақлким,
Яратди алкимиёни ақлким,
Ҳамон сеҳрли ул тош зарга кондир,
Қани, кимёпарвар ким, ишонтир?
Яширин мағзини у қилди ошкор,
Темир қулфлар учунким зар калид бор.
Етиб донога бу сўз топди ул ганж,
Тушунмай топди нодон андуҳу ранж.
Гиёҳдан кимиё гавҳар яратди,
Қалам гиёҳини у гавҳар этди.
Бўлиб қўллар моҳир ул кимиёдан,
Дариғлар бўлди истакдан зиёда.
Сеҳрли тошга ким бўлгай сазовор,
Унга ишваи кимёгар на даркор.

ХУРОСОНЛИК ВА УНИНГ ҲАЛИФАНИ АЛДАГАНИ ҲАҚИДА АФСОНА

Ғоят абжир бир хурносонлик киши,
Келди боғдодга юришмасдан иши.
Солди найрангини ишга неча бор,
Найранги чиқди бунда авжга такрор.
Фириб бермоқ эса, аҳли Хурносон,
ЛАқиљлатмоқ бу боғдодликни осон.
Бор эрди минг Миср динори, мумдай,
Бу янглиғ тоза зар бўлмайди Румда.
Барини битталаб қилди-да талқон,
Қориштириди қизил тупроққа чакқон.
Қизил гилдан ясади қанча мунчоқ,
Анойи мунчоқ эрмас, унга бир бок!
Санаб мунчогини атторга берди,
Ки найранг бирла бунёд мунчоқ эрди.
Деди: «-Беркит шаҳардан, буни сир тут
Ва бу мунчоқ ўйинин охирин кут ».

*Форсийдан Жонибек
Субҳон таржимаси*

МУНДАРИЖА

Низомий Ганжавий	3
Низомийнинг фаолияти ва адабий меросини үрганиш тарихи	3
Хаётн ва фаолияти	9
Адабий мероси	17
«Панж ганж» — «Хамса»	20
«Махзанул-асор»	22
«Хисрав ва Ширин	29
«Лайли ва Мажнун».....	40
«Ҳафт пайкар»	48
«Искандарнома».....	61
Борбад Низомий нигоҳида.....	72
Низомий меросининг дунё миқёсида аҳамияти	81
Қардош халқлар адабиёти донишманди. Ҳ.Ҳомидий, О.Тожибоева	85
Илова. <i>Форсийдан Жонибек Субҳон таржимаси</i>	91

НАТАН МАЛЛАЕВ НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ

Мухаррир: Шукур Қурбон

Техник мухаррир: Дилмурод Жалилов

Рассом: Шухрат Одилов

Нашриёт лицензияси: АI № 259, 31.12.2014.

Босишига рухсат этилди 21.05.2015.

Коғоз бичими 108x84 ¼, Офсет босма. Офсет коғози.

Шартли босма т. 6.25. Буюргма № 36.

Адади 500 нусхада. Келишилган нархда.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти,
Тошкент шаҳри, Истиклол кўчаси 33.

МЧЖ «SHIDASP» матбаа корхонасида чоп этилди.
Тошкент, Шайхонтохур тумани, Олмазор кўчаси.